

Проект Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні»
Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»
ВБО Український фонд «Благополуччя дітей»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ЩОДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ,
ЩО СТАЛИ СВІДКАМИ ТА/АБО
ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА,
А ТАКОЖ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬСТВО

Київ – 2015

Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми

Благополуччя дітей
Український фонд

УДК 373.5.015.31 : 33 (072)

ББК 74.200.53 я 7

Т 28

Автори - упорядники:

Д. Пурас – доктор дитячої та дорослої психіатрії, керівник Центру дитячої психіатрії та соціальної педіатрії Психіатричної клініки Вільнюського університету, консультант Центру розвитку дитини Психіатричної клініки Вільнюського університету, професор Інституту міжнародних відносин та політичних студій Вільнюського університету, консультант ЮНІСЕФ, ВООЗ, Європейської Комісії;

О. Калашник – віце-президент Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», юрист, психолог;

О. Кочемировська – психолог, кандидат психологічних наук, експерт з питань протидії насильству над дітьми;

Т. Цюман – психолог, кандидат педагогічних наук, доцент, голова правління Всеук-раїнської благодійної організації Український фонд «Благополуччя дітей».

За загальною редакцією Т. Цюман

Рецензенти:

Т. Говорун – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.Костюка Національної академії педагогічних наук України;

О. Кікінежді – доктор психологічних наук, професор, завідувача кафедрою психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К.: ФОП КЛИМЕНКО, 2015. – 114 с.

ISBN

У посібнику представлено методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство, відповідно до Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) та Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей.

Видання розраховане на співробітників правоохоронних органів, соціальної сфери та системи освіти, психологів, студентів, аспірантів, активістів молодіжних та громадських організацій.

Видання підготовлене в рамках виконання Проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні». Думки, висновки чи рекомендації належать авторам цього видання і не обов'язково відображають погляди Проекту чи Ради Європи. При використанні матеріалів посилання на це видання є обов'язковим.

Видано за фінансової підтримки Ради Європи та Уряду Королівства Норвегії.

Не для продажу.

ISBN

Проект Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні»
Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»
ВБО Український фонд «Благополуччя дітей»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЩО СТАЛИ СВІДКАМИ ТА/АБО ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА, А ТАКОЖ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬСТВО

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ	3
Розділ I. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ	4
1.1. Стандарти Ради Європи щодо опитування дитини	4
1.2. Національне законодавство щодо забезпечення процесу опитування дитини	9
1.3. «Зелені кімнати» як умова забезпечення стандартів опитування дитини	21
Розділ II. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ	34
2.1. Особливості розвитку дитини дошкільного віку	35
2.2. Особливості розвитку дитини у молодшому шкільному віці	38
2.3. Особливості розвитку дитини у підлітковому віці	
2.4. Особливості розвитку дитини у період ранньої юності	
Розділ III. НАСИЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	50
3.1. Види та форми насильства щодо дитини	50
3.2. Зміни у розвитку дитини під впливом насильства	56
3.3. Індикатори насильства щодо дитини	63
Розділ IV. ПРОЦЕС ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ	74
4.1. Психологічні аспекти оцінки свідчень дитини	74
4.2. Час опитування дитини	76
4.3. Особи, які проводять опитування та присутні під час його проведення	79
4.4. Процес опитування дитини	82
4.5. Особливості формулювання запитань фахівцями	93
4.6. Документування процесу опитування дитини	97
4.7. Міфи, які можуть виникати в процесі опитування дитини	101
ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ	103
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	106
ДОДАТКИ	108

Проблема насильства над дітьми є дуже актуальною в усьому світі. Поширення насильства щодо дитини виявляє зв'язок із загальним зростанням кількості випадків насильства в суспільстві, насильницьких злочинів, суїцидів та нещасних випадків з летальним результатом.

Тому одним із пріоритетних напрямків соціальної політики України є боротьба зі злочинами проти життя, здоров'я, волі й гідності особистості.

Українське суспільство почало усвідомлювати, наскільки поширеним явищем є насильство у різних його формах та проявах, як це травмує дітей, що стають його жертвами. Всупереч поширеній думці, кривдниками є не незнайомці, а родичі й люди, яких дитина знає і яким довіряє. Діти часто соромляться або бояться розповісти про те, що з них знущаються. Основними причинами незвернення дітей до правоохоронних органів вважають страх помсти кривдника, сором перед оточенням, зневіра в можливостях захисту, небажання згадувати та говорити про травмуючі події, а іноді діти просто не знають іншого ставлення до себе, а тому вважають його нормою.

Таким чином, діти стають учасниками проваджень у різних ситуаціях: вони можуть стати жертвою чи свідком кримінального діяння, їхні батьки можуть розлучатися, і дитині доводиться висловити думку перед суддею або стати учасником процедури ретельного обстеження умов життя. Якщо діти стають учасниками провадження, вони переживають напруження, тривогу, страх, почуття вини та сорому і, як правило, не розуміють мету провадження, не знають юридичних термінів і своїх прав у провадженні, їх лякає незнайома ситуація та люди.

Діти – це особливі свідки у провадженні через свій розвиток, когнітивні навички, залежність від тих, хто їх виховує, і пережиту жорстокість. Умови і характер провадження також впливають на свідчення дітей, а тому дуже важливим стає планування і підготовка до бесіди з дитиною для того, щоб отримати достовірні відомості, необхідні для розслідування злочину і недопущення повторного травмування дитини.

Протягом останнього десятиліття проводилися наукові дослідження на тему дітей-свідків, надійності і достовірності їхніх свідчень. Їх результати зводяться до одного дуже важливого висновку: діти можуть бути дуже надійними свідками, але за однієї умови – дитину потрібно опитувати дуже професійно і з дружнім до дитини ставленням.

Отже, питання не в тому, може чи ні дитина стати надійним свідком, а в тому, що потрібно для того, щоб отримати докладне і надійне твердження і водночас не допустити вторинного травмування дитини.

Помітним внеском у справу захисту прав та інтересів дитини має стати видання даного методичного посібника для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. До уваги слідчих, психологів, педагогів представлено чотири розділи, які орієнтують фахівців у нормативно-правовому забезпеченні процесу опитування дітей, основних вікових особливостях розвитку дитини, змінах у розвитку дитини під впливом насильства та індикаторах насильства щодо дитини. У методичному посібнику детально описано процес проведення опитування дитини, а також основні вимоги до поведінки фахівця під час проведення опитування дитини.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ

Законодавство, на яке спирається діяльність з опитування дітей - свідків та жертв злочинів і діяльність «зелених кімнат», є багатогранним та комплексним. Воно не обмежується лише Кримінальним, Кримінально-процесуальним, Кримінально-виконавчим кодексами чи Кодексом України про адміністративні правопорушення, в яких визначаються особливі підходи, норми, процедури, які застосовуються щодо дітей порівняно з дорослими. Законодавство включає також закони України «Про охорону дитинства», «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року» та інші.

Невід'ємною частиною нормативно-правового забезпечення опитування дітей - свідків та жертв злочинів, функціонування «зелених кімнат» є також підзаконні акти – розпорядчі документи Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, спільні накази й інструкції міністерств та відомств тощо.

Національне законодавство базується на нормах міжнародного права. У статті 9 Конституції України зазначається, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Тому, розглядаючи нормативно-правову основу забезпечення опитування дітей - жертв та свідків злочинів, важливо звернути увагу на міжнародні та європейські стандарти, що існують у цій сфері та слугують основою для прийняття та вдосконалення національних законодавств.

1.1. Стандарти Ради Європи щодо опитування дитини

Набувши членства у Раді Європи у 1995 р., Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи. Дане зобов'язання стосується норм і стандартів щодо захисту дітей - жертв насильства або свідків злочинів. Для Ради Європи захист прав дітей та просування правосуддя, дружнього до дітей, є пріоритетним завданням.

Одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є **Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201)**, яка була ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 р. і набула чинності з 1 грудня 2012 р. Стаття 35 Конвенції безпосередньо стосується опитування дітей.

Стаття 35

Опитування дитини

1. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:
  - a) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
  - b) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
  - c) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
  - d) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
  - e) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
  - f) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.
2. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства.
3. Якщо вік жертви не встановлено та є підстави вважати, що жертва є дитиною, то заходи, передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, застосовуються до неї доти, доки тривають перевірки її віку.

Наразі **Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 р., CETS № 210)** підписана, але не ратифікована Україною. Готуючись до ратифікації Стамбульської конвенції Україна має переглянути положення національного законодавства з питань протидії насильству щодо жінок і домашнього насильства, а також щодо надання допомоги постраждалим.

Положення даної Конвенції передбачають, що жертвами насильства визнаються діти - свідки насильства в сім'ї. Також Стамбульська конвенція передбачає проведення психосоціальних консультацій дітей - свідків усіх форм насильства, які орієнтовані на відповідну вікову групу і приділяють належну увагу інтересам дитини (стаття 26). А стаття 46 визнає обтяжуючою обставиною вчинення злочину проти дитини або в її присутності.

Стаття 26

Захист та підтримка дітей-свідків

1. Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб при наданні захисту та послуг з підтримки жертв належно враховувалися права і потреби дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції.
2. Заходи, ужиті відповідно до цієї статті, охоплюють орієнтовані на відповідну вікову групу психосоціальні консультації дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, та приділяють належну увагу найкращим інтересам дитини.

Стаття 46

Обтяжуючі обставини

[...] d) злочин вчинено проти дитини або в присутності дитини [...].

Зазначені норми також знайшли свій розвиток у кількох документах так званого «м'якого» права, тобто документах, що носять рекомендаційний характер.

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, які прийняті 17 листопада 2010 року, були розроблені на основі існуючих міжнародних, європейських і національних стандартів. У них викладено оптимальні практики, засновані на узгодженні сучасних знань і відповідних регіональних норм, стандартів і принципів.

Наступні рекомендації є прямою відповіддю Ради Європи на Резолюцію № 2 про правосуддя, дружнє до дітей, що прийнята на 28-й Конференції європейських міністрів юстиції (Лансароте, 25-26 жовтня 2007 р.), в якій міститься прохання вироблення конкретних рекомендацій для держав-членів у цій галузі. Таким чином, Комітет міністрів доручив органам Ради Європи підготувати керівні принципи про правосуддя, дружнє до дітей, пропонуючи рішення для надання допомоги державам-членам у створенні судової системи у відповідь на особливі потреби дітей, з метою забезпечення ефективного та адекватного доступу та поведження з дітьми у будь-якій сфері правосуддя: цивільному, адміністративному або кримінальному.

Керівні принципи Ради Європи надають конкретний європейський вимір стандартам захисту прав дітей, розроблених на міжнародному рівні, зокрема, Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) та Керівних принципів ООН щодо правосуддя у питаннях, пов'язаних із участю дітей – жертв і свідків злочинів (2005).

Керівні принципи Ради Європи зміцнюють ці інструменти та доповнюють їх відповідними європейськими стандартами. Серед основних постулатів цих Керівних принципів – право на участь, забезпечення найкращих інтересів дитини, повага до гідності дитини, відмова від дискримінації, захист та верховенство права. Керівні принципи є не лише декларацією принципів, а й прагнуть бути практичним

керівництвом з упровадження та просування погоджених на міжнародному рівні й обов'язкових стандартів. У цьому документі Ради Європи достатньо конкретно вказано, яким чином має здійснюватись правосуддя, щоб повторно не травмувати психіку дітей, що вже були скривджені, яким чином має бути забезпечено безпеку дітей – жертв та/або свідків злочинів, вимоги до професіоналізму спеціалістів, які працюють із такими дітьми тощо.

Керівні принципи також дають визначення правосуддя, дружнього до дітей.

Витяг з Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей

«Правосуддя, дружнє до дітей» належить до систем правосуддя, які гарантують повагу та ефективне здійснення прав усіх дітей на найвищому рівні, беручи до уваги принципи, перелічені далі, і з належним урахуванням рівня зрілості та розуміння дитини, а також обставин справи. Це, зокрема, правосуддя, яке доступне, відповідне віку, швидке, добре виконане, адаптоване та націлене на задоволення потреб і прав дитини, яке поважає права дитини, в тому числі права на справедливий судовий розгляд, на участь та розуміння судового розгляду, на повагу до приватного та сімейного життя, честі та гідності.

В тексті Керівних принципів підкреслюється, що зміст «правосуддя, дружнього до дітей» ширший, ніж фактична система правосуддя і судового розгляду. Цей термін стосується всіх фахівців, що працюють з дітьми під час та поза судовим розглядом. Такі органи, як поліція, соціальні та служби охорони психічного здоров'я, також відповідальні за те, щоб зробити правосуддя більш дружнім до дітей. Керівні принципи прагнуть забезпечення обізнаності та неухильного дотримання прав дітей усіма цими фахівцями.

Керівні принципи поширюються на всіх осіб, які не досягли 18 років і які мають справу із системою правосуддя, як, наприклад, тоді, коли вони порушують закон, або коли їхні батьки розлучаються, або коли хтось, від кого вони постраждали, має бути покараний. Вони призначені допомогти забезпечити захист прав дитини під час прийняття рішень стосовно неї.

Ці Керівні принципи розраховані на застосування у всіх випадках, коли діти за будь-яких обставин опиняються у контакті з усіма компетентними органами і службами, що беруть участь у здійсненні кримінального, цивільного чи адміністративного правосуддя.

І хоча цей документ більше сфокусований на встановлення стандартів поведження із дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, Керівні принципи містять певні положення щодо дітей у контакті із законом і стандарти поведження із дітьми – жертвами та свідками злочинів. Так, зокрема, підрозділ «Свідчення та заяви дітей» містить положення, що вказують, що опитування дітей з метою отримання інформації та доказів по справі має бути проведено спеціально навченим фахівцем. Саме тут йдеться про оптимальний процес та умови опитування дітей – свідків та жертв

злочинів. Таке опитування дітей має проходити у сприятливих умовах, враховуючи вік, зрілість та рівень розуміння обставин дитиною, а також будь-які складнощі у спілкуванні (п. 64).

РОЗДІЛ IV

Правосуддя, дружнє до дітей, до, під час та після судового розгляду

6. Свідчення та заяви дітей

64. Опитування та збір заяв дітей повинні, наскільки це можливо, проводитись кваліфікованими фахівцями. Всі зусилля мають бути направлені на те, щоб діти надавали свідчення у найбільш сприятливому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів, які вони можуть мати.
65. Слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв.
66. У разі потреби проведення більш ніж одного опитування, вони повинні здійснюватись переважно однією й тією ж особою, з тим щоб забезпечити узгодженість підходів до інтересів дитини.
67. Кількість опитувань повинна бути максимально обмежена, а їх тривалість повинна бути адаптована до віку та можливості концентрації уваги дитини.
68. Слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього.
69. Діти повинні мати можливість давати свідчення у кримінальній справі за відсутності підозрюваного.
70. Існування менш суворих правил щодо надання свідчень, таких як відсутність вимоги присяги чи інших подібних заяв або інших дружніх до дітей процесуальних заходів, не повинно само по собі зменшувати значення, яке приділяється свідченням або доказам дитини.
71. Повинні бути розроблені протоколи опитування, які враховують різні етапи розвитку дитини, та реалізовані як основа для підкріплення свідчень дітей. Вони повинні уникати навідних питань і тим самим підвищувати надійність.
72. З урахуванням найкращих інтересів і добробуту дітей, повинна існувати можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення.
73. Заяви і свідчення дитини не повинні вважатися недійсними або ненадійними тільки з причини віку дитини.
74. Повинні бути вивчені можливості прийняття заяви дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних, дружніх до дітей приміщеннях і оточенні.

Керівні принципи є не лише декларацією принципів, а й прагнуть бути практич-

ним керівництвом з упровадження та просування погоджених на міжнародному рівні обов'язкових стандартів.

Розглядаючи міжнародні та європейські стандарти щодо захисту прав дітей – свідків та жертв злочинів, необхідно звернути увагу на той факт, що ці стандарти є частиною ювенальної юстиції, яка включає в себе також стандарти щодо дотримання прав дітей, які порушили закон.

Україна, як член і Організації Об'єднаних Націй, і Ради Європи, має не лише прагнути до застосування вищеперелічених стандартів, а й впроваджувати їх у життя. Проведення опитування дитини - жертви та/або свідка злочину відповідно до міжнародних та європейських стандартів, створення «зелених кімнат» та забезпечення їх діяльності відповідними ресурсами (фінансовими, людськими) є безпосереднім упровадженням цих стандартів на національному рівні.

1.2. Національне законодавство щодо забезпечення процесу опитування дитини

Коли діти вступають в контакт із законом в якості потерпілих, свідків, позивачів або в конфлікт як правопорушники, однаково важливо, щоб вони зустрілися із системою, яка розуміє і поважає їхні права.

Правосуддя, дружнє до дитини, підтримує ідею про те, що система правоохоронних органів є потужним інструментом у формуванні життя дітей, і в той же час визнає факт, що контакт з цією системою найчастіше є не засобом правового захисту, а джерелом додаткової травми для дитини.

Повага до принципів правосуддя, дружнього до дитини, не лише усуне травматичний досвід, з яким діти стикаються в правовій системі, а й також сприятиме більшій повазі їхніх прав, надаючи дітям повний доступ до правосуддя та можливість повідомляти про факти порушення їхніх прав.

Приклади правосуддя, «дружнього до дитини»

Діти – жертви

Соціальні працівники, правоохоронці, вчителі, лікарі, медсестри, і всі, хто може зіткнутися з дитиною-жертвою, повинні отримати відповідну підготовку і мати можливість швидко звернутися до відповідних представників компетентних структур.

Певні дії повинні бути негайно здійснені для захисту дітей-жертв від подальшої травматизації: діти повинні бути направлені до відповідних фахівців, які їм нададуть послуги для досягнення повної фізичної та психологічної реабілітації.

Безкоштовні 24-годинні телефонні лінії допомоги повинні бути запропоновані дітям-жертвам для можливості бути почутими.

Діти – свідки

Діти повинні пройти співбесіду з підготовленими фахівцями у присутності довірених дорослих; кількість інтерв'ю потрібно звести до абсолютного мінімуму.

Коли дитина погоджується давати показання в суді, слід вжити заходів задля того, щоб діти вступали в контакт із підозрюваними або обвинуваченими. Відео- та аудіо- технології необхідні під час опитування для запобігання травматизації дитини.

Ніколи не слід вважати, що свідчення дитини не надійні або не точні просто тому, що це не свідчення дорослої людини.

Діти – в конфлікті із законом

Будь-якій дитині, затриманій і підозрюваній у правопорушеннях або злочині, слід надати можливість негайно зв'язатися з батьками, опікунами чи довіреною особою і забезпечити безкоштовний доступ до адвоката.

Правоохоронці повинні пояснити дітям, чому вони були затримані, в манері, зрозумілій їх віку, і не повинні проводити опитування без присутності батьків, опікунів, довірених осіб чи адвоката.

Діти повинні бути затримані у виняткових випадках, категорично забороняється утримувати їх під вартою разом з дорослими.

Діти – заявники

Діти повинні мати вільний доступ до правових консультацій.

Діти повинні мати можливість ініціювати судові розгляди безпосередньо, через батьків або опікунів, а також через обраного або призначеного законного представника.

В даній публікації ми подамо аналіз національного законодавства щодо опитування дітей, які стали свідками або жертвами правопорушень та злочинів.

Спільним наказом Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки та Міністерства охорони здоров'я від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення» затверджені нові для України визначення. Зокрема, вдосконалено уточнено поняття жорстокого поводження з дитиною, **відтепер ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю, трактуються як насильство над дитиною.**

Дружні до дітей «зелені кімнати» створені з метою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками в кримінальних справах, в яких вони фігурують як потерпілі чи свідки, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини.

Успішність опитування дитини визначається місцем розташування та облаштування приміщення, в якому воно буде проведено; попереднім психологічним вивченням дитини, завдяки якому можна підготувати її до співпраці з правоохоронцями, та компетентністю осіб, що проводять допит.

«Зелені кімнати» є новим явищем для України. Уперше цей термін з'явився в офіційних документах лише у 2008 р. Так, у 2008 р. Департаментом кримінальної міліції у справах дітей були видані Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту. Відповідно до цих Методичних рекомендацій, у «зелених кімнатах» має проводитися профілактична робота з дітьми віком від 5 до 18 років таких категорій: бездоглядні і безпритульні; проживають у неблагополучних сім'ях; систематично залишають сім'ї та навчально-виховні заклади; займаються бродяжництвом і жебрацтвом; стали жертвами насильства або самі вчинили насильство в сім'ї; перебувають на обліку в органах внутрішніх справ; вчинили адміністративні правопорушення; вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; вчинили злочин; звільнені з місць позбавлення волі; повернулись із спеціальних закладів соціальної реабілітації; схильні до вжиття алкогольних напоїв, наркотичних та психотропних засобів. На жаль, до цього переліку категорій дітей не потрапили діти – жертви та свідки злочинів, особливо сексуального насильства та експлуатації. Методичні рекомендації щодо облаштування таких кімнат були також далекі від міжнародних стандартів і обмежувались лише вимогами щодо кольору стін, шпалер, підлоги, килимового покриття, меблів (повинні бути зеленого кольору), відповідної температури та свіжого повітря, якості звукоізоляції, належного освітлення, наявності підсвічування, кімнатних квітів, іграшок та художньої літератури, відповідного звукового оформлення, наявності м'яких крісел. Також вони містили рекомендацію щодо необхідності організації двох приміщень, відокремлених склом позавізуального спостереження та встановлення відеоапаратури. Ці Методичні рекомендації не були затверджені на рівні наказу чи розпорядження МВС.

З метою ефективного використання «зелених кімнат», що створюються на сьогодні в Україні, для опитування дітей - свідків та жертв злочинів необхідно проаналізувати законодавство України на предмет його готовності до впровадження цих міжнародних стандартів на практиці.

Кримінальне процесуальне законодавство

На сьогодні аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України вказує на те, що законодавець, орієнтуючись на міжнародно-правові норми, забезпечує безпрецедентний захист та розширення прав осіб, що вчинили злочин, тоді як потерпілі від злочинів, зокрема, діти – жертви злочинів, залишаються без належної державної допомоги та уваги.

В Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому в 2012 р. закріплена обов'язкова участь психолога на всіх етапах судочинства за участі дитини. В кримінальному процесуальному законодавстві для опитування дитини (жертви,

свідка або такої, яка підозрюється в скоєнні злочину) використовується термін «допит малолітньої або неповнолітньої особи».

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

від 12.01.2012 р.

Стаття 226.

Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи

1. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.
2. Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад 1 годину, а в цілому – понад 2 години на день.
3. Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.
4. До початку допиту особам, зазначеним у частині першій цієї статті, роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання.

Відповідно до ст. 226 КПК України, участь законного представника, педагога або психолога є обов'язковою. Але при цьому кримінальне процесуальне законодавство України чітко не регламентує права й обов'язки педагога та психолога. Вони виступають у даному випадку як спеціалісти. Педагог повинен займатися вихованням і навчанням малолітніх або неповнолітніх такого ж віку, що й дитина, яка підлягає допиту. Психолог повинен бути фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології. Завдання педагога або психолога допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту, сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки або індивідуальних особливостей психіки неповнолітнього. Для цього педагог або психолог може бути ознайомлений із деякими обставинами кримінального провадження, даними про особу неповнолітнього, про його ставлення до підозрюваного, потерпілого, про подію кримінального правопорушення тощо. Після опитування дитини психолог може скласти професійний висновок.

Тривалість допиту дитини визначається часом, необхідним і достатнім для отримання відомостей, що мають значення для кримінального провадження. Але оскільки проведення допиту пов'язано із важким психологічним напруженням, діти швидко втомлюються, вони стають неуважними, статтею передбачається час проведення допиту, який не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

Закон не встановлює тривалості перерви. Слідчий повинен визначити її за своїм

внутрішнім переконанням. Допомогу в цьому можуть йому надати законні представники, педагог, психолог чи лікар, які присутні при допиті. У будь-якому випадку слід враховувати вік дитини, її процесуальний статус, психологічні особливості, здатність швидко втомлюватися, уміння зосереджувати увагу тощо.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

від 12.01.2012 р.

Стаття 227.

Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи

1. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.
2. До початку слідчої (розшукової) дії педагогу, психологу, лікарю або законному представнику роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі.
3. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника.

Відповідно до чинного законодавства, на початку допиту педагогу, лікарю, батькам або іншим законним представникам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження, і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Перед допитом слідчий може порадитися з педагогом, лікарем, законним представником з приводу тактики ведення допиту, формування і послідовності постановки запитань неповнолітньому та того, які питання доцільно ставити їм самим.

При допиті дитини – свідка та жертви злочину слід врахувати, що, як правило, вона легше, ніж дорослий, піддається навіюванню, схильна до фантазування і швидше втомлюється, стає неуважною. Через те допит дитини, особливо малолітньої, не повинен бути тривалим з перервами у допиті.

Показання при допиті неповнолітніх свідків чи потерпілих слід записувати в протоколі простими і зрозумілими їм реченнями, з урахуванням особливостей їх мови (української, російської, «суржик») та мовлення (може говорити нечітко, невиразно, якщо соромно – то дуже тихо). Доцільно застосувати відеозапис.

Опитування (допит) неповнолітнього може проводитися в принципі стосовно будь-яких злочинів. При цьому вважається, що дитина здатна правильно розуміти хід подій й свідомо свідчити в кримінальному процесі з певного віку. У деяких країнах він чітко визначений у законі (як правило, це 5 років), в інших – здатність давати свідчення малолітніх (до 12 років) визначає експерт. Це положення особливо важливе стосовно дітей з особливими потребами – інвалідів, дітей з певними особливостями розвитку, наприклад, аутистів.

Особа, якій доручено проводити опитування дитини (дізнавач, слідчий, психолог «зеленої кімнати»), повинна **вивчити матеріали кримінальної справи**, щоб розробити **орієнтовний план опитування**, визначити коло питань, на які потрібно отримати відповіді дитини та закріпити їх документально (у формі протоколу й відеозапису). Окрім правильно проведеного опитування дитини – свідка та/або жертви злочину, важливою є фіксація цього опитування не лише в протоколі, а й на відео- та аудіоносіях, з метою подальшого використання таких записів як під час досудового слідства, так і в суді.

На сьогодні законодавство України дозволяє таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій. У тому числі опитування дитини – свідка та/або жертви злочину. Але така відео- або звукофіксація **не є обов'язковою нормою**. Таким чином, в аспекті фіксації допиту дітей, українське законодавство потребує свого вдосконалення. Це значно наблизить законодавство України до міжнародних стандартів щодо захисту прав дітей – жертв та/або свідків злочинів, де дана норма **є обов'язковою**.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ від 12.01.2012 р.

Стаття 232.

Проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування

1. Допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках:
  - 1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;
  - 2) необхідності забезпечення безпеки осіб;
  - 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;
  - 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;
  - 5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми.

2. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування приймається слідчим, прокурором, а в разі здійснення у режимі відеоконференції допиту згідно із статтею 225 цього Кодексу – слідчим суддею з власної ініціативи або за клопотанням сторони кримінального провадження чи інших учасників кримінального провадження. У разі, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечує проти здійснення дистанційного досудового розслідування, слідчий, прокурор, слідчий суддя може прийняти рішення про його здійснення лише вмотивованою постановою (ухвалою), обґрунтувавши в ній прийняте рішення. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування, в якому дистанційно перебуватиме підозрюваний, не може бути прийняте, якщо він проти цього заперечує.
  3. Використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути забезпечена можливість ставити запитання і отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені цим Кодексом.
  4. Допит особи у дистанційному досудовому провадженні здійснюється згідно з правилами, передбаченими статтями 225-227 цього Кодексу.
- Впізнання осіб чи речей у дистанційному досудовому провадженні здійснюється згідно з правилами, передбаченими статтями 228 та 229 цього Кодексу.
5. Якщо особа, яка братиме участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, знаходиться у приміщенні, розташованому на території, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, або на території міста, в якому він розташований, службова особа цього органу досудового розслідування зобов'язана вручити такій особі пам'ятку про її процесуальні права, перевірити її документи, що посвідчують особу, та перебувати поряд з нею до закінчення слідчої (розшукової) дії.
  6. Якщо особа, яка братиме участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, знаходиться у приміщенні, розташованому поза територією, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, або поза територією міста, в якому він розташований, слідчий, прокурор своєю постановою доручає в межах компетенції органу внутрішніх справ, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, на території юрисдикції якого перебуває така особа, Національному антикорупційному бюро України або Державному бюро розслідувань, здійснити дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті. Копія постанови може бути надіслана електронною поштою, факсимільним або іншим засобом зв'язку. Службова особа органу, що отримав доручення, за погодженням зі слідчим, прокурором, що надав доручення, зобов'язана в найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення.

{Частина шоста статті 232 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1698-VII від 14.10.2014}

7. Проведення дистанційного досудового розслідування за рішенням слідчого судді здійснюється згідно з положеннями цієї статті та частинами четвертою та п'ятою статті 336 цього Кодексу.
8. Якщо особа, яка буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно, утримується в установі попереднього ув'язнення або установі виконання покарань, дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті, здійснюються службовою особою такої установи.
9. Хід і результати слідчої (розшукової) дії, проведеної у режимі відеоконференції, фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису.
10. Особа, якій забезпечується захист, може бути допитана в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності і голосу, за яких її неможливо було б упізнати.
11. Слідчий, прокурор з метою забезпечення оперативності кримінального провадження має право провести у режимі відео- або телефонної конференції опитування особи, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора.

За результатами опитування, проведеного у режимі відео- або телефонної конференції, слідчий, прокурор складає рапорт, у якому зазначає дату та час опитування, дані про особу опитуваного, ідентифікаційні ознаки засобу зв'язку, що використовувався опитуваним, а також обставини, які були ним повідомлені. За необхідності опитування фіксується за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису.

Слідчий, прокурор зобов'язаний вжити заходів з метою встановлення особи опитуваного у режимі відео- або телефонної конференції та зазначити в рапорті, яким чином була підтверджена особа опитуваного.

У разі необхідності отримання показань від опитаних осіб слідчий, прокурор проводить їх допит.

Також уповноваженим особам, які працюють з дитиною, необхідно звернути увагу на особливості опитування дитини під час судового слідства. За загальним правилом потерпілий або свідок опитуються у залі судового засідання у присутності підсудного. У виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, опитування дитини за ухвалою суду може бути проведене у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість ставити запитання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань. По закінченні опитування неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або на клопотання прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

Інші вимоги до опитування дитини, закладені міжнародними стандартами прав дитини, кримінальним процесуальним законодавством України прямо не передбачені. Не вирішеними залишаються ще кілька процесуальних питань допиту дитини, зокрема, вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення їй змісту протоколу допиту, участі неповнолітнього потерпілого при проведенні слідчого експерименту з відтворення подій, очної ставки та ін.

Законодавство про адміністративні правопорушення

Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить спеціальних статей, які б стосувалися прав дітей - свідків та/або жертв правопорушень.

Натомість Кодексом визначена відповідальність дітей, які скоїли правопорушення, та визначені заходи впливу щодо них.

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ від 07.12.1984 р.

Стаття 13.

До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 121-127, частинами першою, другою і третьою статті 130, статтею 139, частиною другою статті 156, статтями 173, 174, 185, 190-195 цього Кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені статтею 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

Сімейне законодавство

Сімейний кодекс містить прогресивну ст. 171, положення якої наближають національне законодавство до міжнародних та регіональних стандартів. Міжнародні та європейські стандарти зобов'язують Україну забезпечити дитині право вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що її стосуються, і цим поглядам має приділятися належна увага.

З цієї метою дитині надається право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

СІМЕЙНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

від 10.01.2002 р.

Стаття 171.**Враховання думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя**

1. Дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї.
2. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.
3. Суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Національне законодавство щодо впровадження ювенальної юстиції

Системі підліткової юстиції вже понад 100 років. Уперше так званий дитячий суд було створено в США 1899 року. На вітчизняних теренах термін «ювенальна юстиція» почав активно вживатися лише після 2003 року.

Поняття «ювенальна юстиція» походить від латинського «juvenalis», юнацький, та «justitia», правосуддя. Ювенальна юстиція включає в себе профілактику підліткової злочинності та соціально-психологічну реабілітацію неповнолітніх, які вчинили злочин (у тому числі засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі), так і неповнолітніх жертв злочинів.

Отже, питання забезпечення прав дітей – жертв та/або свідків злочинів є частиною правосуддя, дружнього до дитини, або ювенальної юстиції. Тому доречним буде зробити загальний огляд законодавства в цьому аспекті.

У березні 2009 р. Верховна Рада України прийняла **Закон України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року»**, який спрямований на забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

Ним, зокрема, передбачалося вивчення можливості «створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи з метою запобігання вчиненню дітьми

злочинів та інших правопорушень, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх правопорушників».

Цей Закон серед інших формулює і важливе завдання діяльності для державних органів, таке як «удосконалення системи соціальної роботи з сім'ями, що мають дітей і опинилися в складних життєвих обставинах», приділяючи серйозну увагу сім'ї та сімейним формам виховання дітей.

На виконання цього Закону починаючи з 2010 р. Кабінетом Міністрів України приймалися відповідні плани дій. 2014 р. українськими громадськими організаціями був проведений моніторинг виконання Національних планів дій (НПД) у 2010 - 2013 рр., прийнятих відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» з метою розроблення рекомендацій щодо вдосконалення державної політики із захисту прав дітей в Україні.

Результати моніторингу показали, що сам процес складання щорічних планів відбувається неефективно. Так, значна частина важливих завдань, які були виконані, не увійшла до Планів¹. Такий стан пов'язаний як із недостатньою координацією діяльності різних органів центральної виконавчої влади між собою, їх недостатньою увагою до формування заходів програми, певним формалізмом, так і відсутністю стратегічного планування.

Відносно виконання розділу Плану щодо ліквідації торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними, можна сказати, що завдання цього розділу за обсягом є меншими, аніж поставлена мета. Таку практику формування щорічних планів складно пояснити, тим більше, що в 2011 - 2012 рр. була здійснена чимала робота з формування національного законодавства щодо протидії торгівлі людьми та прийняття підзаконних нормативно-правових актів на його виконання, вимоги яких не було взято до уваги.

На 2011 - 2013 рр. заходів щодо *удосконалення процедур виявлення дітей, які потерпіли від сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними*, не було заплановано. Така неувага до проблеми не має жодного виправдання.

На 2011 р. було заплановано *проведення для працівників структурних підрозділів у справах сім'ї, молоді та спорту семінарів з питань жорстокого поводження з дітьми та запобігання насильству в сім'ї*. Завдання не виконано у зв'язку з ліквідацією Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді і передачею бюджетних призначень на зазначені цілі до Мінсоцполітики. Хоча ліквідація відбулась тільки в листопаді 2011 р. і можливість проведення заходів була впродовж року.²

Крім того, саме у 2011 р. планувалося вдосконалити державну статистичну звітність щодо злочинів та правопорушень, які скоєні дітьми або щодо них. Станом на початок 2015 року питання даної статистичної звітності залишається неврегульованим та потребує вдосконалення.

¹ Ця ситуація стосується розділів «Міжнародне співробітництво», «Ліквідація торгівлі дітьми» та ін.

² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1143 «Про передачу в 2011 році деяких бюджетних призначень Міністерству соціальної політики».

Проте з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України та запровадження Єдиного реєстру досудових розслідувань у 2012 р. звітність про кримінальні правопорушення та осіб, які їх вчинили, формується Генеральною прокуратурою України, а не Міністерством внутрішніх справ. Якщо правопорушення щодо неповнолітніх не становить окремого складу злочину, такий злочин у статистиці не відображено. Відповідно, статистика щодо кількості дітей, потерпілих від низки злочинів, не ведеться.

Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини містить розділ, який стосується захисту прав дітей, які вчинили правопорушення. Основними цілями цього підрозділу є профілактика правопорушень з боку дітей, значне зменшення кількості злочинів, учинених неповнолітніми, приведення умов їх утримання у спеціальних установах для дітей відповідно до міжнародних стандартів.

З прийняттям у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України відбулися зміни і в нормативно-правовому забезпеченні прав дітей у конфлікті із законом. Зокрема, новий Кримінальний процесуальний кодекс містить окрему **Главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх»**, а також спеціальні статті, які встановлюють додаткові гарантії забезпечення прав неповнолітніх, які опинились у конфлікті із законом³. Разом із положеннями Закону України «Про надання безоплатної правової допомоги» у ст. 52 Кримінального процесуального кодексу передбачено обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у 2012 р. було розпочато роботу національного превентивного механізму – системи регулярних відвідувань місць несвободи і надання рекомендацій для поліпшення умов тримання та поведінки з особами, які там знаходяться. З 2010 р. триває реалізація Українсько-Канадського проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», що активно сприяє органам державної влади у створенні кримінальної юстиції, дружньої до дитини. В Україні реалізуються й інші ініціативи щодо захисту дітей, які опинились у конфлікті із законом, зокрема, громадськими організаціями. Процеси формування ювенальної юстиції, розпочавшись у 2009 р. із великими труднощами, продовжуються і надалі, що було пов'язане як з антиювенальними рухами, так і нерозумінням важливості формування системи правосуддя для дітей.

Дослідження⁴ вказують на існування низки суттєвих проблем, що безпосередньо стосуються порушення прав дітей, які вчинили правопорушення. Це, зокрема, фізичне насильство під час дізнання і тримання під вартою; умови тримання, які часто не відповідають потребам та правам дитини, зокрема, в ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, приймальниках-розподільниках для дітей та школах соціальної реабілітації; відсутність системної спеціальної підготовки кадрів у правоохоронних органах для роботи із дітьми, які вчинили правопору-

³ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran781#n781>.

⁴ Такі як «Оцінка досягнень реформування ювенальної юстиції в Україні», «Попередження катувань та жорстокого поводження з дітьми в контексті кримінальної юстиції щодо неповнолітніх: масштаби, наслідки, попередження, виявлення, допомога та відповідальність», «Права в закладах соціальної реабілітації в Україні: Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму», «Моніторинг дотримання прав дитини у приймальниках-розподільниках для дітей».

шення, що призводить до того, що вони набувають додаткової вразливості під час контактів із правоохоронними органами; призначення покарань тощо.

24 травня 2011 р. Президент видав **Указ № 597/2011 «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»**. Указом передбачалося, що Кабінет Міністрів України розробляє та затверджує у тримісячний термін план заходів щодо реалізації зазначеної Концепції [12].

Метою Концепції є побудова в Україні повноцінної системи юстиції щодо дітей, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою.

План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1039-р від 12 жовтня 2011 р. Ним передбачалися заходи щодо вдосконалення нормативно-правового, організаційно-методичного та кадрового забезпечення [10].

У плані зазначалось, підготувати та подати в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема, в частині здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх з урахуванням їх вікових, соціально-психологічних, психофізіологічних та інших особливостей розвитку, а також застосування програм відновного правосуддя.

Відповідно до Плану та з метою покращення роботи в сфері захисту прав дитини, Мінсоцполітики України у 2012 році проводилися навчальні семінари для керівників та спеціалістів служб у справах дітей, на яких висвітлювали особливості роботи та аспекти, що потребують найбільшої уваги. У 2012 р. було проведено 7 семінарів для керівників та спеціалістів служб у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; керівників притулків для дітей та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей з питань роботи закладів щодо здійснення соціального захисту дітей та керівників, спеціалістів обласних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Станом на лютий 2015 р. щорічних звітів або узагальненого звіту про виконання плану заходів щодо реалізації Концепції в загальному доступі немає, що унеможливає надання оцінки щодо виконання положень.

Отже, можна констатувати, що законодавство України дозволяє представникам соціальних служб, кримінальної міліції у справах дітей, слідчим, суддям застосовувати норми національного законодавства та «зелені кімнати» для допиту дітей - свідків та жертв злочинів, враховуючи найкращі інтереси дитини. Однак законодавство України потребує ще чималого вдосконалення з метою отримання якнайкращих результатів щодо захисту прав дітей - свідків та жертв злочинів.

1.3. «Зелені кімнати» як умова забезпечення стандартів опитування дитини

«Зелена кімната» призначена для роботи з дітьми, які постраждали внаслідок злочину чи стали свідками сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів,

або такими, які підозрюються в скоєнні злочинів, за допомогою спеціальних методик, дружніх до дитини. При підготовці даного розділу були використані матеріали рекомендацій «Зелені кімнати»: рекомендації до обладнання виданих Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» спільно з Харківським та Одеським університетами внутрішніх справ.

«Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом.

Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в ході слідчих та процесуальних дій за допомогою спеціальних методик та створення психологічно комфортної атмосфери, а також технічного оснащення, що дозволяє коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати його для ведення слідства без здійснення повторних допитів.

Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей.

«Зелена кімната» допомагає дітям відчувати домашню атмосферу, сприяє довірливому спілкуванню з дорослими.

Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, котрі перебувають у конфлікті (скоїли правопорушення або злочини), так і тих, що є в контакті із законом (стали жертвами або свідками злочину чи правопорушення). Для цих дітей необхідні особливі, порівняно із дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, психологічна допомога та реабілітаційні послуги. Саме такі процедури мають здійснюватися в спеціально обладнаних приміщеннях.

Врахування потреб вищезазначених груп дітей є свідченням гуманності держави, виявом її соціального та правового характеру, спрямованості на допомогу та врахування потреб та інтересів кожної дитини.

Робота щодо створення «зелених кімнат» сприятиме також підвищенню професійного рівня фахівців, надасть можливість проводити ефективну комплексну та системну роботу з дітьми, досягати в ній належних результатів.

Обладнання кімнат, призначених спеціально для проведення опитувань дітей, має відповідати положенням міжнародних та регіональних стандартів *з питань правосуддя, дружнього до дитини, зокрема, у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів.*

Подібні кімнати для опитування дітей, які постраждали від сексуального насильства чи стали свідками таких злочинів, використовуються в різних країнах: Німеччині, Польщі, Сполучених Штатах Америки, Естонії, Болгарії та ін. В Німеччині, Естонії та Польщі ці кімнати пофарбовані в блакитний колір, але незалежно від кольору ці кімнати ще можуть мати назву – кімнати, дружні до дитини.

Наприклад, у м.Тарту (Естонія) така кімната у 2000 році була облаштована в приміщенні служби поліцейських слідчих. Приміщення оформили дитячі психологи та художник Тартуського центру підтримки дітей.

Панує/створена сприятлива атмосфера з обладнанням – м'які меблі, іграшки та книги для різних вікових груп, дошка для малювання тощо. Тут є всі речі, необхідні

для опитування дитини, зокрема, анатомічні ляльки, малюнки, тести, опитувальники. За законодавством Естонії, у допиті дітей до 14 років завжди беруть участь працівники служби допомоги жертвам чи свідкам насильства.

Мал. 1. Кімнати для опитування дітей в Естонії.

Є приклади, коли подібні кімнати розташовані в приміщеннях служби у справах дітей. Так, у Болгарії така кімната була відкрита у 2008 році при центрі надання соціальних послуг у місті Пазарджік. В Україні показовим прикладом може слугувати кімната, обладнана на базі притулку для дітей служби у справах дітей у м. Києві. Відкриття кімнати стало можливим завдяки проекту «Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей», що впроваджувався Українським фондом «Благополуччя дітей» у партнерстві з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, Київською міською службою у справах дітей, Київським міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо за підтримки міжнародної організації «Brot für die Welt» (Німеччина). Приміщення отримало назву «Дружньої кімнати», облаштоване за відповідними європейськими стандартами та рекомендаціями роботи з дітьми. Організація кімнати (окремі приміщення для опитування та для спостереження за дитиною спеціалістами (співробітники кримінальної міліції у справах дітей, суддями та ін.), віденське дзеркало, система комунікації між кімнатами, відео- та аудіозапису опитування, зручні меблі для дітей і дорослих, іграшки) сприяє створенню комфортної та безпечної атмосфери для дитини.

Мал. 2. Дружня кімната до дитини.

У низці країн спеціальні кімнати для опитування дітей працюють на базі неурядових організацій. Наприклад, у Молдові для опитування дітей використовується кімната на базі неурядової організації «Ла Страда-Молдова», а в Польщі – при благодійному фонді «Нічії діти», а також на базі соціальних служб та Центру захисту дітей (мал. 3).

Мал. 3. Кімната для опитування дітей в Центрі захисту дітей «Mazowiecka» (Фундація «Нічії діти», Польща)

Загалом, стандарти облаштування таких кімнат у світі не встановлюють обмежень щодо їх належності й розташування, лише рекомендують облаштовувати їх при інституціях, які мають право і можливості для адміністрування подібного закладу.

Основною вимогою до цих приміщень є наявність зручної кімнати, яка забезпечує дитині почуття безпеки та конфіденційності й відповідає потребам дітей почуватися у фізичній та психологічній безпеці під час опитування. Зокрема, ключовою вимогою кімнати є забезпечення можливості опитування дитини лише одним фахівцем (наприклад, суддею чи слідчим), тоді як усі інші зацікавлені особи (адвокати обвинувачуваного, прокурор тощо) можуть спостерігати за проведенням інтерв'ю з інших кімнат та спілкуватися з інтерв'юером через систему дистанційного зв'язку.

Експерти також рекомендують передбачити можливість для дитини, потерпілої від злочину, очікувати на опитування в безпечній та дружній до дитини атмосфері, окремо від обвинувачуваного чи підозрюваного. У такій кімнаті повинна бути належна звукоізоляція, відповідність потребам дітей різного віку, інтер'єр у пастельних кольорах. Серед основних вимог до обладнання такого роду кімнат/примі-

щень є методичні матеріали та психодіагностичний інструментарій для отримання необхідної інформації від дитини.

Мета та завдання «зеленої кімнати»

Головною метою створення і функціонування «зеленої кімнати» для дітей є соціальний і правовий захист дітей, виявлення та документування злочинної діяльності, спрямованої на дітей чи за участю дітей. «Зелена кімната» може також використовуватися для проведення заходів щодо психологічної профілактики та корекції відхилень у поведінці дітей, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню дітьми злочинів і правопорушень.

Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психофізіологічних особливостей. Якщо співробітник кримінальної міліції у справах дітей вважає, що підліток потребує додаткової допомоги, то запрошується відповідний фахівець – психолог або педагог. У разі виявлення факторів, які негативно впливають на поведінку дитини, фахівцями вносяться пропозиції щодо їх усунення та рекомендації стосовно проведення подальшої профілактичної чи психологічної роботи.

«Зелена кімната» допомагає дітям відчути затишну, доброзичливу атмосферу, сприяє відкритому/довірливому спілкуванню/діалогу з дорослими. Як засвідчує досвід, діти в таких кімнатах краще ідуть на контакт.

Основними завданнями «зелених кімнат» є:

1. Збір доказового матеріалу про злочин чи правопорушення, в яких дитина стала жертвою чи свідком злочину або правопорушником;
2. Робота з адаптації дитини після скоєння над нею насильства;
3. Поновлення психоемоційного статусу дитини, яка перебуває в стресовому стані внаслідок конфліктної, аварійної чи іншої екстремальної ситуації;
4. Блокування гострих стресових реакцій у дитини;
5. Попередження психоемоційного навантаження у дитини, пом'якшення впливу психотравмуючих ситуацій та психофізичних навантажень;
6. Усунення фізичного дискомфорту та емоційної напруги, нормалізація процесу життєдіяльності;
7. Короткотермінова чи довготермінова психокорекція;
8. Психологічна допомога особам, схильним до різних видів залежностей;
9. Психологічні консультації з рекорегування взаємовідносин у родині, навчальних закладах, у дитячому колективі;
10. Попередження, профілактика, корекція негативних наслідків відхилення у поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до скоєння правопорушень і злочинів;
11. Допомога дитині зрозуміти й усвідомити причини її поганого пристосування до реальності, і надання допомоги в адаптації та побудові більш реалістичної комунікації.

Категорії дітей, з якими працюють у «зелених кімнатах»

Враховування багатофункціональності та численності основних завдань «зелених кімнат», їх можливостей у роботі з надання неповнолітнім необхідної допомоги та підтримки щодо поновлення їхніх прав та захист найкращих інтересів дітей, дає підстави для визначення основних категорій дітей, з якими слід працювати в «зелених кімнатах». **Це такі категорії:**

- діти, що потрапили в кризову ситуацію;
- діти, які стали жертвою насильства: фізичного, сексуального, психологічного, економічного;
- діти, які постраждали від торгівлі людьми;
- діти, які стали жертвою чи свідком злочину;
- діти з відхиленням в поведінці;
- діти, які вчинили злочин чи правопорушення;
- діти з неблагополучних родин;
- бездоглядні діти; діти без постійного місця проживання; діти, які займаються жебрацтвом або бродяжництвом;
- діти, що перебувають на обліках кримінальної міліції у справах дітей (звільнені з місць позбавлення волі; які повернулись із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації; засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; обвинувачені у вчиненні злочинів і не взяті під варту в період досудового слідства; що вчинили суспільно-небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру);
- діти, які систематично покидають навчально-виховні заклади; діти, віком до 18 років, які систематично залишають сім'ю, а також діти, покинуті батьками та опікунами;
- діти, які систематично вживають спиртні напої або практикують немедичне вживання наркотичних засобів;
- діти, котрі скоїли правопорушення, за яке настає адміністративна відповідальність, до досягнення віку, з якого настає адміністративна відповідальність, у випадках, коли їх особа не встановлена чи якщо вони не мають місця проживання чи перебування.

У «зелених кімнатах» не можуть знаходитись діти:

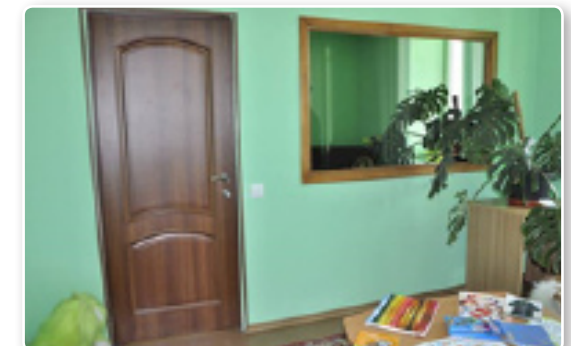
- у стані алкогольного, наркотичного та іншого сп'яніння;
- психічно хворі із вираженими симптомами захворювання.

Стандарти облаштування «зеленої кімнати»

Основні вимоги до розмірів кімнати, її інтер'єру, меблів та облаштування

Як правило, «зелена кімната» для дітей – це два суміжні приміщення:

- терапевтичний зал, в якому безпосередньо з дитиною працюють працівник ОВС, психолог, залучені фахівці із педіатрії, дитячої гінекології, психіатрії, педагогіки тощо;
- робоче приміщення для працівників КМСД та залучених спеціалістів, з якого ведеться спостереження за поведінкою дітей (кімната для спостереження).

Мал. 4. Навчальна «зелена кімната» в Харківському національному університеті внутрішніх справ, м. Харків

У таких випадках між двома кімнатами встановлюється скло позавізуального спостереження. У випадку якщо приміщення не є суміжними, то спостереження ведеться за допомогою відеоапаратури.

Терапевтичний зал

Терапевтичний зал «зеленої кімнати»:

- обладнаний відповідно до потреб дитини і забезпечує фізичну та емоційну безпеку для дитини під час інтерв'ю;
- пофарбований у заспокійливі кольори;
- відповідний до потреб як старших, так і маленьких дітей;
- комфортний (столи та стільці, диван чи крісло, м'який килим);
- обладнаний матеріалами та пристосуваннями, корисними для збору інформації від дитини (кольорові олівці, папір, анатомічні ляльки тощо).

Обстановка в приміщенні повинна заспокоювати дитину, налаштовувати її на довірливу розмову із спеціалістом.

Існує декілька основних вимог до оформлення терапевтичного залу:

1. Передусім, **атмосфера кімнати повинна бути затишною**. Кімната має розташовуватись у тихому місці, ізольованому від шуму вулиці, розмов, які ведуться

- в коридорі або в сусідніх кімнатах. Чуючи голоси, які долинають із-за дверей чи з-за стіни, дитина може побоюватись, що її конфіденційні свідчення почує хтось сторонній ззовні. У кімнаті не повинно бути телефона, який будь-якої хвилини може задзвонити. Також неприпустимо, щоб до кімнати під час опитування заходили чужі люди. Це порушує в дитини відчуття безпеки і приватності, викликає втрату концентрації, може спровокувати відмову від контакту й ускладнити продовження надання свідчень.
2. **Терапевтичний зал повинен бути світлим та теплим.** Зразкова кімната – це освітлене приміщення зі шторами на вікнах. Відповідна кімнатна температура і хороша вентиляція також важливі для сконцентрованості дитини і спеціалістів, які працюють з нею.
  3. **Необхідна атмосфера конфіденційності,** оскільки дитина прибула сюди розповісти про речі, які викликають сором, страх і дуже часто становлять глибоко приховану таємницю.
  4. **Створення умов безпеки та інтимності.** Діти краще концентруються в малих кімнатах. Невеликий простір краще забезпечує почуття безпеки та інтимності, створює відчуття контролю над ситуацією. У великих приміщеннях дитина може почуватися загубленою, а її увагу більшою мірою привертатиме оточення, а не запитання, які ставляться. Стіни в теплих пастельних тонах створюють почуття безпеки, роблять можливою більш чітку фіксацію того, що відбувається.
  5. **Ніщо не повинно нагадувати дитині про трагедію, яка з нею трапилась.** У кімнаті не повинно бути плакатів та брошур, пов'язаних із темою насильства, ображення дітей, їх сексуального використання, оскільки вони можуть викликати стрес у дитини. В обстановці й оформленні кімнати не може бути нічого, що могло б асоціюватися з травматичною подією, насильством, сексуальним використанням тощо.
  6. **Атмосфера спокою – основа проведення успішної роботи з дитиною,** тому варто уникати декорацій, які могли б викликати неспокій або агресію. Хороший інтер'єр має бути лише фоном для проведення розмови. Але це не означає, що в ньому мають бути повністю відсутні декоративні елементи. Навпаки, використовуючи в інтер'єрі дитячі малюнки або прості візерунки на стінах, можна посилити в дитини почуття безпеки – так дитина дізнається, що інші діти теж були в цій кімнаті і переживали складні ситуації, пов'язані із спогадами про неприємні події. Елементи, які свідчать про перебування тут інших дітей, дуже важливі, але стіни варто декорувати помірно, бо надлишок декоративних елементів може відволікати увагу дитини і розпорошувати її.
  7. **Робота з дитиною передбачає безпосередню присутність тільки однієї дорослої особи,** яка опитує дитину. Інші беруть участь в опитуванні з іншої робочої кімнати. Через допоміжну апаратуру вони можуть ставити додаткові запитання, спілкуючись із спеціалістом, який присутній безпосередньо біля дитини. Таке вирішення ідеальне з точки зору забезпечення спокою дитини і значно підвищує якість її свідчень. Опитування в присутності однієї, максимум двох дорослих людей, як правило, найефективніше.

8. **Дотримання техніки безпеки.** Безпека дітей, особливо найменших, вимагає, щоб розетки в кімнаті були закриті і щоб у доступних для малюків місцях не було небезпечних предметів, наприклад, тих, що легко б'ються. Обов'язково в кімнаті мають бути гігієнічні серветки, питна вода та аптечка.
9. **Дитина не повинна в жодному разі зустрічатися із звинуваченим у вчиненні злочину, що розслідується.** Якщо необхідно провести впізнання підозрюваних, це може бути зроблене тільки через скло позавізуального спостереження. Якщо дитина побачить виконавця злочину безпосередньо, шанси отримання достовірної інформації значно зменшаться.
10. **Прості, зручні і пристосовані до віку дитини меблі** забезпечують комфорт у цьому особливому місці. Це може бути вирішальним в успішності проведення роботи. Підліток, якого посадять за маленький столик, може почувати себе приниженим або таким, якого всерйоз не сприймають. Така ситуація ускладнює процес опитування і може спровокувати «блокування» підлітка. Облаштування приміщення повинно складатися з двох комплектів стільців і столиків різної висоти. Облаштування кімнати м'яким кріслом чи диваном дає дитині можливість вибору місця для сидіння. Така банальна можливість вибору перед початком розмови посилює в дитини почуття її важливості і додає трохи сміливості. Плануючи розміщення меблів, варто в міру можливостей взяти до уваги те, щоб місце, яке дитина може обирати для сидіння, було розташоване навпроти дверей. Це забезпечує дитині почуття певного контролю над ситуацією – дитина може спостерігати, чи хтось заходить до кімнати. Деякі маленькі діти почувуються найбільш комфортно, коли сидять на підлозі – для цього необхідний маленький килимок або килимове покриття, що одночасно утеплює приміщення. У такій особливій ситуації людина, що веде опитування, також сідає на підлогу, щоб бути на тому ж зоровому рівні, що й дитина. В деяких кімнатах є столи зі скляною поверхнею, що дозволяє спостерігати і фіксувати рухи тіла дитини – наприклад, рухи ніг, що може бути важливим при аналізі невербальних реакцій дитини. Але треба брати до уваги, що звук постукування крейди (чи інших предметів) по скляній поверхні може позначитися на якості аудіозапису.
11. **Оформлення інтер'єру.** Матеріали, що найчастіше використовуються у зразкових кімнатах для опитування дітей, – це натуральне дерево і тканини. Вони краще допомагають зробити інтер'єр теплішим, забезпечити атмосферу інтимності і «домашності», ніж метал чи пластик. Діти потребують часу, щоб освоїлись у новому просторі – чим багатшим буде облаштування кімнати, тим довше дитина буде залишатись дезорієнтованою і розгубленою. При формуванні середовища з метою терапевтичного ефекту доцільно використовувати керамічні композиції, акваріуми та інші доповнення, щоб інтер'єр приміщення підвищував психологічну комфортність дітей. Загальний інтер'єр «зеленої кімнати»: меблі (дивани, крісла), килимове покриття, шпалери на стінах – усе в зелених тонах. Різноманітні іграшки та художня дитяча література. Головна вимога при цьому – використання спокійних або нейтральних кольорових тонів, що не викликають зайвого подразнення. Різноманітні деталі інтер'єру повинні гармоніювати між собою за кольором.

Отже, як підсумок, для зняття напруги у залученої до слідчих дій дитини необхідно при обладнанні «зеленої кімнати» дотримуватися таких вимог:

- наявність належної звукоізоляції приміщення;
- забезпечення мікроклімату (постійна температура і свіже повітря) за рахунок наявності витяжки і кондиціонерів;
- достатня кількість зручних м'яких місць для сидіння (диван, крісла з високими спинками, що дозволяють приймати розслаблену позу);
- належне освітлення;
- естетичне оформлення «зеленої кімнати» (наявність кімнатних квітів, різноманітних дитячих іграшок і та ін.).

Обстановка у приміщенні повинна заспокоювати дитину, налаштовувати її на довірливу розмову із спеціалістом.

Допоміжні засоби

Комунікаційна допомога, яку необхідно мати в центрі інтерв'ювання, включає:

- *детальні анатомічні малюнки людей (жіночої та чоловічої статі)*
- для сором'язливих/збентежених дітей,
- для маленьких дітей.

Іноді діти не можуть чи не хочуть говорити, але можуть «розказати», що з ними відбулось за допомогою малюнку.

- *Олівці, фарби та папір для письмового описання/малювання про насильство.*
- *«Обличчя почуттів» для малих дітей для звіту про їх почуття (злість, щастя, страх тощо).*
- *Іграшку-телефон, щоб дитина могла говорити. Це інструмент, що може допомогти розмові з маленькими дітьми. Можна застосовувати інші подібні засоби, такі як м'які іграшки, шкатулки «для секретів» тощо.*
- *Анатомічні ляльки (хлопчик та дівчинка).*

Облаштування терапевтичного залу передбачає наявність у ньому паперу для малювання, крейди, олівців і фломастерів (у них є значна перевага над крейдою – вони не кришаться) – дуже часто вони виявляються найважливішим знаряддям у спілкуванні між дитиною та особою, що веде опитування. Малювання – це природна і добре знайома дітям дія. У першій фазі опитування, тобто зав'язуванні контакту з дитиною, коли вона щойно знайомиться з чужими для неї людьми, можна попросити її намалювати щось на папері (це стосується лише молодших дітей). Малювання чи бездумне водіння крейдою може полегшити дитині розповідь про пережиту травму. Іноді те, чого вона не може виразити словами, легше представити на малюнку (наприклад, предмет або місце злочину). Трапляється, що таким чином може бути здобута важлива інформація, наприклад, про деталі одягу, що може допомогти в ідентифікації злочинця.

Подібну до крейди функцію виконує будиночок для ляльок, за допомогою якого дитина може описати місце, де було скоєно злочин.

Працюючи з дітьми з розумовими відхиленнями, іноді використовуються малюнки облич, які представляють різні емоції, щоб визначити ставлення дитини до тих чи інших осіб. Іноді дуже допомагають схеми людських фігур. На них дитина може зазначити і називати частини тіла, зокрема й інтимні, що має ключове значення для розуміння лексики, якою вона користується.

У комунікації з дитиною допомагають також іграшки. Дитині варто дозволити прийти з власним ведмедиком чи лялькою, але важливо, щоб це не була іграшка з шумовими ефектами, наприклад, машина швидкої допомоги, оскільки вона буде заважати розмові. Іграшка, яку можна стискати, обіймати чи гладити, займає дитині руки і допомагає концентруватися. Дитина може розповісти свою історію іграшці, якщо для неї це буде найбільш комфортним рішенням.

Але всі допоміжні засоби мають використовуватися з обережністю і усвідомленням їх вад та переваг. У дитини не повинно складатися враження, що ми чекаємо від неї, щоб вона почала з нами гратися. Для молодших дітей у вступній фазі опитування особливо допомагають ляльки та іграшковий телефон.

Робоча кімната для працівників міліції та залучених спеціалістів

Кімната, де проводять роботу з дитиною, має камерний характер, а робоча кімната, чи кімната спостереження, має бути пристосована для більшої кількості людей, які мають право там перебувати. Важливо, щоб ця кімната була просторою. Один із способів з'єднання терапевтичного залу (кімнати опитування) з робочою кімнатою для працівників КМСД – скло позавізуального спостереження, яке дозволяє людям, що сидять у сусідній кімнаті, бачити, що відбувається під час опитування, без впливу на дитину.

У робочій кімнаті спостереження, крім стола і стільців, монтується технічне обладнання, яке дозволяє дивитися, як проходить опитування: монітор, підсилювач, обладнання для відео- та аудіозапису. Таким чином на моніторі можна бачити зображення з камери, яка веде запис, і чути хід опитування.

Важливо визначити правила комунікації між терапевтичним залом (кімнатою опитування) і робочою кімнатою для працівників КМСД та інших спеціалістів. На практиці використовують два основних методи комунікації. За першим спеціаліст, який веде опитування, під час перерви в розмові, виходить до залу спостереження і консультується з особами, які знаходяться там. Таким чином він переконується, що не упустив жодного важливого питання. Інші теж можуть таким чином передати свої запитання дитині. Але цей метод, який передбачає стукання в двері, виходи і повернення, порушує концентрацію і перебіг розмови.

Оптимальне рішення – радіозв'язок між двома кімнатами, при чому в залі спостереження знаходиться мікрофон, а спеціаліст, який веде опитування, вдягає на вухо навушник. У такому разі люди, які спостерігають за опитуванням, можуть під час розмови ставити свої запитання.

Використання технічних засобів

Робоче приміщення «зеленої кімнати» має бути обладнане:

- камерою/ми для запису інтерв'ю (всю кімнату, поведінку дитини та її реакції);
- апаратурою для аудіо- та відеозапису (VHS, DVD);
- мікрофонами в кімнаті, де спостерігають проведення інтерв'ю;
- навушниками для психолога (судді).

Відеоапаратура, як правило, викликає зацікавлення дітей, які заходять до кімнати для опитування. Тому вона не повинна бути надто помітною, хоча приховувати її за будь-яку ціну теж не варто. Дитині обов'язково треба сказати, що розмова з нею буде записуватись, і пояснити причини цієї ситуації, повідомити, хто матиме доступ до касети, і відповісти на всі можливі питання. Не треба обманювати дитину, казати, що це не камера або що вона не працює. Якщо пізніше виявиться, що насправді опитування було записане, дитина може втратити довіру до дорослих і відчувати себе обманутою. Треба запевнити дитину, що цей матеріал ніколи не покажуть по телевізору і ніхто небажаний його не побачить. На практиці дитина спочатку цікавиться мікрофонами і камерою, а потім швидко зникає до присутності апаратури в кімнаті і забуває про неї.

У деяких кімнатах опитування встановлюють **дві камери**, одну широкоформатну, яка охоплює всю кімнату, і другу, націлену на дитину, середнього плану. Якщо використовується одна камера, необхідно, щоб вона охоплювала широкий план, що має особливе значення при опитуванні маленьких, дуже рухливих дітей та у випадках, коли дитина часто змінює місце сидіння. Можливий також запис опитування через віденське дзеркало – але це гірше рішення. Тоді варто пам'ятати про приглушення світла в залі спостереження, де знаходиться камера, щоб звести до мінімуму відображення у склі.

Мікрофони мають бути достатньо чутливими, щоб вони могли вловлювати шепіт дитини. Найкраще рішення – мікрофони, які монтуються на стіну чи стелю, вони особливо ефективні у звукоізольованих кімнатах.

Правильне опитування, записане на диск чи касету, – це важливий доказ, який є ефективнішим, ніж зачитаний протокол запису свідчень. Невербальні сигнали та емоційні реакції в більшості випадків не ослаблюють, а посилюють правдивість свідчень. Запис розвіює сумніви, які могли б з'явитися при інтерпретації поставлених запитань – бо ми точно бачимо, як були сформульовані запитання. Це дозволяє відкинути звинувачення захисників звинуваченого в тому, що дитині ставилися питання, які передбачали певну відповідь. Також не можна оминати впливу, який має сам процес запису на людину, що веде опитування. Практика показує, що така ситуація дисциплінує особу, яка ставить запитання. Вона турбується про те, щоб використовувати правильні техніки і не допускати помилок, а це покращує якість доказового матеріалу.

Відеозапис опитування може зменшити можливість відмов від свідчень свідка-жертви, що нерідко трапляється під тиском оточення.

Великою перевагою цього методу є редукція кількості опитувань, в яких дитина має брати участь. У разі виникнення якихось сумнівів щодо свідчень дитини, касету можна показати спеціалісту, який дасть свою оцінку. Тому одна з основних переваг використання відеозапису – це позбавлення дитини необхідності повторного переживання розмови про болісні події. Трапляється, що дитину опитували тільки раз, але багато разів направляли на розмови з психологом та суддею, де знову, іноді через кілька років після події, їй доводилося повертатися до неприємних спогадів. Відеозапис дозволить уникнути необхідності повторних викликів дитини представниками правоохоронних органів.

Скло позавізуального спостереження, яке розташоване між терапевтичним залом та приміщенням для працівників КМСД, забезпечує проведення відповідної роботи з дитиною не лише фахівцем, який безпосередньо працює з дитиною в терапевтичному залі, а й інших осіб, що перебувають у приміщенні для працівника КМСД. Завдяки вказаному склу можна спостерігати за поведінкою дитини, відслідковувати, як вона реагує на запитання.

Дитина спілкується не з групою працівників, а лише з однією людиною, в той час як решта спеціалістів може непомітно спостерігати за ходом опитування, через спеціальну систему спілкування ставити уточнюючі запитання та фіксувати бесіду за допомогою технічних засобів.

Використання технічних засобів у роботі «зеленої кімнати» найменше травмуватиме дитячу психіку та сприятиме якнайскорішому встановленню особи зловмисника, причин і умов, що сприяли негативним явищам, вчиненню правопорушення.

На сьогодні законодавство України дозволяє таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій. У тому числі й допиту дитини-потерпілої чи свідка. Але ця норма не є обов'язковою.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу людини на вікові періоди, що вимірюються роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним. Таким чином, віковий період – відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості.

Здавна педагоги і психологи намагалися вирішити проблему визначення вікових періодів розвитку особистості. Зокрема, грецький філософ Арістотель (IV ст. до н.е.) зробив першу спробу визначити основні етапи розвитку людської психіки, вбачаючи в них повторення етапів родової еволюції органічного світу. Він розглядав цей процес як матеріалізацію природних можливостей, які згодом перетворюються на реальність і поєднують людину із зовнішнім світом. Арістотель розділив розвиток дитини на три періоди (по сім років кожен) назвавши їх відповідно: рослинний, тваринний, розумний.

У поданій нижче таблиці ми наводимо вікову періодизацію розвитку дитини від народження до 18 років, яку використовуємо для опису особливостей розвитку дитини, яка може брати участь у процесі опитування.

Таблиця 2.1

ВІКОВІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Назва вікового періоду	Тривалість
ДИТИНСТВО	
Пренатальний період	зачаття – народження
Немовлячий вік	народження – 1 рік
Фаза новонародженості	народження – один-два місяці
Ранній (переддошкільний) вік	1 – 3 роки
Дошкільний вік	3 – 6 років
Молодший шкільний вік	6 – 10 (11) років
ДОРΟΣЛІШАННЯ	
Підлітковий вік	10 (11) – 15 років
Молодший підліток	10 (11) – 13 років
Старший підліток	13 – 15 років
Юнацький вік	15 – 21 рік
Рання юність	15 – 18 років

2.1. Особливості розвитку дитини дошкільного віку⁵

Дошкільне дитинство – великий відрізок життя дитини, який триває від 3 до 6 років. У цей час умови життя дитини стрімко змінюються: сім'я розширюється до меж вулиці, міста, країни. Дитина відкриває для себе світ людських відносин, різних видів діяльності і суспільних функцій людей. Вона відчуває сильне бажання включитися в це доросле життя, брати в ньому активну участь, що, зазвичай, їй ще недоступно. Окрім того, дитина прагне і до самостійності. Із цих суперечностей народжується рольова гра – самостійна діяльність дітей, що моделює життя дорослих.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Рольова або, як її іноді називають, творча гра з'являється в дошкільному віці. Це діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих й в узагальненій формі, в ігрових умовах відтворюють діяльність дорослих і відносини між ними. Наприклад, обираючи і виконуючи певну роль, дитина має відповідний образ – мами, лікаря, водія, пірата – й зразки їхніх дій.

У дошкільному віці увага переноситься з предмета на людину, завдяки чому дорослий і його дії стають для дитини взірцем не лише об'єктивно, а й суб'єктивно.

У віці 3-х років дитина стає більш самостійною, а її спільна діяльність з близьким дорослим поступово зменшується. Водночас дитина не зможе розвиватися без повноцінного спілкування з дорослими і без тих різноманітних вражень від навколишнього світу, які вона набуває теж завдяки дорослим.

У кожній грі свої ігрові умови та тривалість: діти, які беруть в ній участь, ляльки, інші іграшки та предмети.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Якщо в 3 - 4 роки дитина присвячує грі лише 10 - 15 хвилин, а в 4 - 5 років одна гра вже може тривати 40 - 50 хвилин. Старші дошкільнята здатні грати в одну гру кілька годин поспіль, а іноді ігри у них можуть тривати декілька днів.

Зміст гри становлять особливості діяльності та відносини дорослих, які відтворюються дитиною. Молодші дошкільнята імітують предметну діяльність – ріжуть хліб, натирають морквину, миють посуд. Вони захоплені самим процесом виконання дій та часом забувають про результат – для чого і для кого вони це зробили. Дії різних дітей не узгоджуються один з одним, а тому не виключені дублювання і раптова зміна ролей під час гри. Для 5-річних дітей головне – відносини між людьми, ігрові дії проводяться ними не задля самих дій, а відносин, які вони приховують. Тому дитина у цьому віці ніколи не забуде «нарізаний» хліб поставити перед ляльками і ніколи не переплутає послідовність дій – спочатку обід, потім миття посуду, а не навпаки.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Таким чином, гра – провідна діяльність в дошкільному віці, яка значно впливає на розвиток дитини. Перш за все, в грі діти вчаться повноцінному спілкуванню один з одним та довільній поведінці. Механізм управ-

⁵ У процесі підготовки розділу використано матеріали посібника: І.Ю. Кулагина «Развитие ребенка от рождения до 17 лет»; режим доступу: <http://www.globalteca.ru/>.

ління своєю поведінкою – підпорядкування правилам – складається саме в грі, а потім виявляється в інших видах діяльності. У грі зразком служать не моральні норми чи інші вимоги дорослих, а образ іншої людини, чию поведінку копіює дитина.

У дошкільному дитинстві в основному завершується довгий і складний процес оволодіння мовою. Інтенсивно зростає словниковий склад мови.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

У 1,5 роки дитина активно використовує приблизно 100 слів, у 3 роки – 1000 - 1100, а у 6 років – 2500 - 3000 слів.

Повноцінне спілкування з іншими дітьми досягається саме в цей час, воно стає важливим фактором розвитку мови. Продовжує розвиватися і спілкування з дорослими, яких діти сприймають як ерудитів, здатних пояснити все, що завгодно, і розповісти про все на світі.

Сприймання в дошкільному віці стає осмисленим, цілеспрямованим, з'являються елементи аналізу.

Основна лінія розвитку мислення – перехід від наочно-дієвого до наочно-образного, а в кінці вікового періоду – до словесно-логічного мислення.

До кінця дошкільного віку з'являється тенденція до узагальнення, встановлення зв'язків. Дошкільне дитинство – вік, найбільш сприятливий для розвитку пам'яті, яка включається у процес формування особистості.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Третій і четвертий роки життя стають роками перших дитячих спогадів.

Для дошкільного дитинства характерні, в цілому, спокійні емоційні реакції, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. Образне уявлення дитини набуває емоційного характеру, а вся її діяльність є емоційно насиченою: гра, малювання, ліплення, конструювання, підготовка до школи, допомога мамі в домашніх справах і т.д.

Дитина, в силу свого віку, просто не здатна робити те, що їй нецікаво. Важливим особистісним механізмом, що формується в цей період, вважається супідрядність мотивів: найсильнішим мотивом для дошкільника стає заохочення, отримання нагороди, слабшим – покарання (у спілкуванні з дітьми це, в першу чергу, виключення з гри), найслабшим – власна обіцянка дитини.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Вимагати від дітей обіцянок не лише марно, а й шкідливо, тому що вони не виконуються, а ряд невиконаних запевнень і клятв підкріплює такі особистісні риси, як необов'язковість і безтурботність.

Найбільш слабкою виявляється пряма заборона певних дій дитини, не підкріплених іншими додатковими мотивами, хоча, зазвичай, на заборону дорослі покладають великі надії.

У дошкільному віці дитина починає засвоювати прийняті в суспільстві етичні норми. Вона вчиться оцінювати вчинки з точки зору норм моралі, підпорядковувати їм свою поведінку, у неї з'являються етичні переживання.

Старші дошкільнята починають аналізувати вчинки не лише за їх результатами, а й за мотивами; їх цікавлять такі складні етичні питання, як справедливість, нагороди, відплата за заподіяне зло та ін.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

У віці приблизно 5-ти років дитина набуває здатності оцінювати й власну поведінку, намагається діяти відповідно до тих моральних норм, які засвоює.

Виникає первинне почуття обов'язку, що виявляється в найбільш простих ситуаціях. Воно формується з почуття задоволення, яке відчуває дитина, зробивши похвальний вчинок, і почуття ніяковості після дій, які несхваляють дорослі.

Діти починають дотримуватися елементарних етичних норм у відносинах з дітьми, хоча й вибірково. Наприклад, дитина може безкорисливо допомагати одноліткам, яким симпатизує, і виявляти щедрість по відношенню до того, хто викликав у неї співчуття.

Зарубіжними психологами доведено, що засвоєння етичних норм та соціалізація дитини протікають швидше за певних відносин у сім'ї.

Водночас у дитини повинен бути тісний емоційний зв'язок, принаймні, з кимось одним із батьків. Діти охоче наслідують дбайливих батьків, аніж байдужих. Окрім того, вони приймають стиль поведінки та установки дорослих, спілкуючись і включаючись у спільну з ними діяльність.

У спілкуванні з безумовно люблячими батьками вони отримують не лише позитивні або негативні емоційні реакції на свої вчинки, а й пояснення, чому одні дії слід вважати хорошими, а інші – поганими. Все це призводить до більш раннього усвідомлення етичних норм поведінки.

Адекватний образ «Я» формується у дитини при гармонійному поєднанні знань, отриманих з власного досвіду (що я можу зробити, як я вчинив/вчинила), та спілкування з дорослими і ровесниками.

Діти з адекватними уявленнями про себе виховуються в сім'ях, де батьки приділяють їм досить багато часу; позитивно оцінюють їх фізичні та розумові дані, але не вважають рівень їх розвитку вищим, аніж у більшості дітей; прогнозують гарну успішність у школі. Таких дітей часто заохочують, але не подарунками, а відмовою від спілкування карають.

Діти із заниженими уявленнями про себе ростуть у сім'ях, у яких з ними не займаються, але вимагають бути слухняними; іноді принижують, часто дорікають, іноді при сторонніх карають; не очікують від них успіхів у школі і значних досягнень у подальшому житті.

Дітей із завищеними уявленнями про себе в сім'ях вважають більш розвиненими, ніж їх ровесників; часто заохочують, у тому числі подарунками, хвалять у присутності інших дітей і дорослих, рідко карають. Батьки впевнені в тому, що в школі вони будуть відмінниками.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Дошкільник бачить себе очима близьких дорослих, які його виховують. Якщо оцінки та очікування в сім'ї не відповідають віковим та індивідуальним особливостям дитини, її уявлення про себе виявляться спотвореними.

Для дошкільного періоду характерна статеві ідентифікація: дитина усвідомлює себе як хлопчика чи дівчинку. Діти набувають уявлення про відповідні стилі поведінки: більшість хлопчиків намагаються бути сильними, сміливими, мужніми, не плакати від болю або образи; більшість дівчаток - акуратними, діловитими в побуті та м'якими або кокетливо-примхливими в спілкуванні. До кінця дошкільного віку хлопчики і дівчатка грають разом не в усі ігри, у них з'являються специфічні гри - тільки для хлопчиків і тільки для дівчаток.

Починається усвідомлення себе в часі.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

У 6-7 років дитина пам'ятає себе в минулому, усвідомлює в сьогоденні і представляє себе в майбутньому: «коли я був маленьким», «коли я виросту великим».

Дошкільне дитинство - період творчості. Дитина творчо освоює мову, у неї з'являється творча уява. У дошкільника своя, особлива логіка мислення, що підкоряється динаміці образних уявлень. Це період первинного становлення особистості.

2.2. Особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. Дитина зберігає багато дитячих якостей - легковажність, наївність, погляд на дорослого знизу вгору. Але вона вже починає втрачати дитячу безпосередність у поведінці, з'являється інша логіка мислення. Навчання для дитини - значуща діяльність. У школі вона отримує не лише нові знання та вміння, а й певний соціальний статус.

Змінюються інтереси, цінності дитини, весь стиль її життя, а отже, змінюється соціальна ситуація розвитку, і дитина опиняється на межі нового вікового періоду. Тепер вона поступово усвідомлює своє місце у світі суспільних відносин: відкриває для себе значення нової соціальної позиції - позиції школяра, пов'язаної з виконанням цінної для дорослих навчальної діяльності.

Зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей. Те, що було значущим раніше, стає другорядним. Старі інтереси, мотиви втрачають свою спонукальну силу, на зміну їм приходять нові. Все, що відноситься до навчальної діяльності (в першу чергу, оцінки), виявляється ціннішим, а те, що пов'язане з грою, - менш важливим. Маленький школяр із захопленням грає і грати буде ще довго, але гра перестає бути основним змістом його життя.

У 7 років з'являється логіка почуттів. Переживання набувають нового сенсу для дитини, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань.

Такі зміни в емоційно-мотиваційній сфері призводять до виникнення внутрішнього життя дитини. Це не зліпок із зовнішнього життя дитини. Хоча зовнішні події, ситуації, відносини становлять зміст переживань, вони своєрідно переломлюються у свідомості, і емоційні уявлення про них складаються залежно від логіки почуттів дитини, її рівня домагань, очікувань і та ін. Наприклад, одна і та ж оцінка, отримана на уроці різними дітьми, викличе у них абсолютно різний емоційний відгук: «четвірка» для одного - джерело бурхливої радості, для іншого - розчарування й образи, одними сприймається як успіх, іншими - як невдача. З іншого боку, внутрішнє життя - життя переживань - впливає на поведінку і, тим самим, на зовнішню оболонку подій, в які активно включається дитина.

Диференціація зовнішнього і внутрішнього життя дитини пов'язана зі зміною структури її поведінки. З'являється смислова орієнтовна основа вчинку - ланка між бажанням щось зробити і діями, які розгортаються. Це інтелектуальний момент, що дозволяє більш-менш адекватно оцінити майбутній вчинок з точки зору його результатів і більш віддалених наслідків. Але одночасно це й емоційний момент, оскільки визначається особистісний смисл вчинку - його місце в системі відносин дитини з оточуючими, ймовірні переживання з приводу зміни цих відносин.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Смислова орієнтація у власних діях стає важливою стороною внутрішнього життя. У той же час вона виключає імпульсивність і безпосередність поведінки дитини. Завдяки цьому механізму втрачається дитяча безпосередність: дитина розмірковує, перш ніж діяти, починає приховувати свої переживання і хвилювання, прагне не показувати іншим, що їй погано.

Дитина стає школярем тоді, коли набуває відповідної внутрішньої позиції та включається в навчальну діяльність як найбільш значущу для неї. Це надзвичайно складна діяльність, яка триватиме 10 або 11 років життя дитини та проходить тривалий шлях становлення. Її розвиток буде продовжуватися протягом усіх років шкільного життя, але основи закладаються в перші роки навчання.

Дитина, незважаючи на попередню підготовку, більший або менший досвід навчальних занять, стаючи молодшим школярем, потрапляє в принципово нові умови.

Шкільне навчання відрізняється не лише особливою соціальною значущістю діяльності дитини, а й опосередкованістю відносин з дорослими зразками поведінки і критеріями їх оцінювання. Ці моменти, так само як і специфіка самої навчальної діяльності дитини, впливають на розвиток її психічних функцій, особистісних утворень і довільної поведінки.

Завершується перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення. У процесі навчання у молодших школярів формуються наукові поняття. Для того щоб їх засвоїти, діти повинні мати достатньо розвинені життєві поняття: уявлення, набуті в дошкільному віці, продовжують спонтанно з'являтися поза стінами школи, на основі власного досвіду кожної дитини.

Життєві поняття - це нижній понятійний рівень, наукові - верхній, вищий, що відрізняється усвідомленістю і довільністю.

Продовжує розвиватись пам'ять. Діти мимоволі запам'ятовують навчальний матеріал, який викликає у них інтерес, наприклад, в ігровій формі, пов'язаний з яскравими наочними посібниками або образами-спогадами і та ін. Але, на відміну від дошкільнят, вони здатні цілеспрямовано, довільно запам'ятовувати матеріал, їм не цікавий. З кожним роком навчання дедалі більше опирається на довільну пам'ять. Молодші школярі так само, як і дошкільнята, володіють хорошою механічною пам'яттю. Багато з них протягом всього навчання в початковій школі механічно заучують навчальні тексти, що призводить до значних труднощів у середніх класах, коли матеріал стає складнішим й більшим за обсягом. Вони схильні дослівно відтворювати те, що запам'ятали.

У молодшому шкільному віці розвивається увага. Без достатньої сформованості цієї психічної функції процес навчання неможливий.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Увага молодших школярів відрізняється невеликим обсягом, малою стійкістю – вони можуть зосереджено займатися однією справою протягом 10 - 20 хвилин (у той час як підлітки – 40 - 45 хвилин, а старшокласники – до 45 - 50 хвилин).

Розвиток особистості, що почався в дошкільному дитинстві триває в молодшому шкільному віці. Але молодший школяр перебуває в інших умовах – він включений в суспільно значущу навчальну діяльність, результати якої оцінюються близькими дорослими.

Від шкільної успішності в цей період, оцінки дитини як хорошого або поганого учня залежить розвиток її особистості.

Проблема шкільної успішності, оцінки результатів навчальної роботи дітей - центральна в молодшому шкільному віці. Від оцінки залежить розвиток навчальної мотивації, тому, в окремих випадках, можуть виникати складні переживання і шкільна дезадаптація.

Шкільна оцінка безпосередньо впливає і на становлення самооцінки. Діти, орієнтуючись на оцінку вчителя, самі вважають себе і своїх ровесників «відмінниками», «двієчниками» і «трієчниками», хорошими і середніми учнями, наділяючи представників кожної групи набором відповідних якостей.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

На початку навчання оцінка шкільної успішності є оцінкою особистості в цілому і визначає соціальний статус дитини.

У деяких відмінників та дітей, які добре навчаються, складається завищена самооцінка. Систематичні невдачі і низькі оцінки у неуспішних і вкрай слабких учнів, знижують їх упевненість у собі, у своїх можливостях.

Ставлення до себе як до учня значною мірою визначається сімейними цінностями. У дитини на перший план виходять ті її якості, які найбільше турбують батьків – підтримка престижу (розмови в сім'ї обертаються навколо питання: «А хто ще в класі отримав п'ятірку?»), слухняність («Тебе сьогодні не сварили?») і та ін.

У самосвідомості маленького школяра зміщуються акценти, коли батьків хвилюють не навчальні, а побутові моменти його шкільного життя («У класі з вікон не дме?» «Що вам давали на сніданок?»), або взагалі мало що хвилює – шкільне життя майже не обговорюється або обговорюється формально. Досить байдужі запитання: «Що було сьогодні в школі?» – в майбутньому призведе до відповіді: «Нормально», «Нічого особливого».

Батьки створюють умови для формування рівня домагань дитини – те, на що вона претендує у навчальній діяльності та відносинах. Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою і престижною мотивацією розраховують лише на успіх і разом з мамою або бабусею переживають «четвірку» як трагедію. Їх уявлення про майбутнє доволі оптимістичні: їх чекають ефектна зовнішність, неабияка професія, матеріальне благополуччя і популярність.

Таким чином, успішне навчання, усвідомлення своїх здібностей і умінь якісно виконувати різні завдання, приводять до становлення почуття компетентності – нового аспекту самосвідомості, який, поряд з теоретичним рефлексивним мисленням, можна вважати центральним новоутворенням молодшого шкільного віку. Якщо почуття компетентності в навчальній діяльності не формується, у дитини знижується самооцінка і виникає почуття неповноцінності; можуть розвинути компенсаторні самооцінка і мотивація.

2.3. Особливості розвитку дитини підліткового віку

Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою організму дитини – статевим дозріванням. Весь період, починаючись з кризи, зазвичай протікає важко і для дитини, і для близьких йому дорослих. Тому підлітковий вік іноді називають тривалою кризою. Активізація та складна взаємодія гормонів росту і статевих гормонів викликають інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Збільшуються ріст і вага дитини: у хлопчиків у середньому пік «стрибка зростання» припадає на 13 років, а закінчується після 15 років, іноді 17, а у дівчаток «стрибок зростання» зазвичай починається і закінчується на два роки раніше (в подальшому, більш повільне зростання може тривати ще кілька років).

Окрім статевих відмінностей спостерігаються й індивідуальні: у одних дітей швидке зростання починається тоді, коли в інших воно вже закінчується. Зміна росту і ваги супроводжується зміною пропорцій тіла.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Спочатку до «дорослих» розмірів доростають голова, кисті рук і ступні, потім кінцівки - подовжуються руки і ноги – і в останню чергу тулуб. Інтенсивне зростання скелета, що досягає 4 - 7 см на рік, випереджає розвиток мускулатури. Все це призводить до певної непропорційності тіла, підліткової незграбності, яку дитина важко переживає.

З'являються вторинні статеві ознаки – зовнішні ознаки статевого дозрівання – і теж в різний час у різних дітей. У хлопчиків змінюється голос, різко знижується тембр голосу, часом зривається на високих нотах, що може переживатися досить болісно. У інших голос змінюється повільно, і ці поступові зрушення ними майже не відчуються.

Емоційний фон в підлітковому віці стає нестабільним. До цього слід додати, що дитина змушена постійно пристосовуватися до фізичних і фізіологічних змін, що відбуваються в її організмі, переживати своєрідну «гормональну бурю». Цей стан вдало висловив американський підліток: «У 14 років моє тіло ніби сказалося».

Емоційну нестабільність посилює сексуальне збудження, що супроводжує процес статевого дозрівання. Більшість хлопчиків усвідомлюють витоки цього збудження. У дівчаток більше індивідуальних відмінностей: частина з них відчуває такі ж сильні сексуальні відчуття, але більшість – невизначені, пов'язані із задоволенням інших потреб (у прихильності, любові, підтримці, самоповазі). Чітко проявляється орієнтація на зразки мужності і жіночності в поведінці і прояві особистісних властивостей. Однак дитина може поєднувати в собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі якості. Наприклад, дівчатка, які планують у майбутньому професійну кар'єру, часто володіють чоловічими рисами характеру та інтересами, хоча одночасно можуть мати і суто жіночі якості.

Завдяки бурхливому зростанню і перебудові організму, в підлітковому віці різко підвищується інтерес до своєї зовнішності.

Формується новий образ фізичного «Я», тому дитина гостро переживає всі вади зовнішності, дійсні та уявні. Непропорційність частин тіла, незручність рухів, неправильність рис обличчя, шкіра, яка втрачає дитячу чистоту, зайва вага або худорлявість – все засмучує, а іноді призводить до почуття неповноцінності, замкнутості, навіть неврозу. Відомі випадки нервової анорексії: дівчатка, прагнучи стати витонченими як фотомодель, дотримуються суворої дієти, а потім зовсім відмовляються від їжі і доводять себе до повного фізичного виснаження. Підлітків, які страждають таким своєрідним захворюванням, примусово годують і лікують.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Емоційні реакції на свою зовнішність у підлітків пом'якшуються при теплих, довірливих відносинах з близькими дорослими, які повинні проявити і розуміння, і тактовність. І навпаки, нетактовне зауваження, яке підтверджує найгірші побоювання, крик або іронія, що відривають дитину від дзеркала, посилюють песимізм і додатково невротизують.

Темп статевого дозрівання впливає на образ фізичного «Я» і самосвідомість у цілому. Діти з пізнім дозріванням опиняються в найменш вигідному становищі; акселерація створює більш сприятливі можливості особистісного розвитку. Навіть дівчатка з раннім фізичним розвитком, зазвичай більш упевнені в собі і тримаються спокійніше (хоча відмінності між дівчатками не дуже помітні і з часом ситуація може змінитися).

Особливо важливі терміни дозрівання для хлопчиків. Фізично більш розвинений хлопчик сильніше, успішніше в спорті та інших видах діяльності, впевненіше у від-

носінах з ровесниками. Він викликає ставлення до себе як до більш дорослого. Навпаки, до хлопчика з пізнім дозріванням частіше ставляться як до дитини і, тим самим, провокують його протест або роздратування.

Дослідження американських психологів засвідчили, що хлопчики, які менш популярні серед однолітків, стають збудливими, метушливими, занадто балакучими, намагаються привернути увагу до себе різними способами, а тому поводяться неприродно, відтак у них спостерігається низька самооцінка і з'являється відчуття знедоленості.

Головна особливість підлітка – особистісна нестабільність: дитина дорослішає, а відтак формується її готовність до життя в світі дорослих людей, причому – як рівноправного учасника цього життя. Звичайно, підлітку ще далеко до істинної дорослості – і фізично, і психологічно, і соціально. Він об'єктивно не може включитися в доросле життя, але прагне до нього і претендує на рівні з дорослими права.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Нова позиція дитини проявляється в різних сферах, найчастіше – у зовнішньому вигляді, манерах. Варто відзначити, що зовнішній вигляд підлітка часто стає джерелом постійних непорозумінь і навіть конфліктів у родині.

Батьків не влаштовують ані молодіжна мода, ані ціни на речі, так потрібні їх дитині. А підліток, вважає себе унікальною особистістю та прагне зовні нічим не відрізнитися від ровесників. Він може переживати відсутність куртки – такої своєї, як у всіх в його компанії – як трагедію.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Психологи розглядають бажання підлітка «злитися» з групою, нічим не виділятися як механізм психологічного захисту та називають його соціальною мімікрією.

Наслідування дорослого не обмежується манерами і одягом, а стосується й розваг, романтичних відносин. Незалежно від змісту цих відносин копіюється «доросла» форма: побачення, записки, поїздки за місто, дискотеки тощо.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Почуття дорослості – особлива форма самосвідомості, яке проявляється й у прагненні до самостійності, бажанні захистити певні сторони свого життя від втручання дорослих. Воно пов'язане з етичними нормами поведінки, які в цей час засвоюються дітьми. З'являється моральний «кодекс», який передбачає для підлітків чіткий стиль поведінки з ровесниками. Почуття дорослості стає центральним новоутворенням молодшого підліткового віку.

Після пошуків себе, особистісної нестабільності у дитини формується «Я-концепція» – система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів «Я». У кінці підліткового віку, на початку ранньої юності, уявлень про себе стабілізуються і утворюють цілісну систему – «Я-концепцію». У частини дітей «Я-концепція» може формуватися

пізніше, в старшому шкільному віці, однак це найважливіший етап у розвитку самосвідомості.

Підліток має сильні, іноді гіпертрофовані потреби в самостійності та спілкуванні з однолітками. Підліткова самостійність проявляється, в основному, у прагненні до відокремлення від дорослих, звільненні від їх опіки, контролю, а також у різноманітних захопленнях – ненавчальних заняттях.

Захоплення, характерні для підліткового віку, часто змінюються, а іноді стають «зависаючими». Вважається, що підлітковий вік без захоплень нагадує дитинство без ігор. Дитина сама обирає собі заняття до душі, тим самим задовольняючи і потребу в самостійності, і пізнавальну потребу.

Підлітки не лише бурхливо захоплюються різноманітними справами, а й настільки ж емоційно спілкуються із ровесниками.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування.

Підліткова дружба – складне, часто суперечливе явище. Підліток прагне мати близького, вірного друга й часто змінює друзів. Друг, що вміє вислухати і поспівчувати (а для цього потрібно мати подібні проблеми або такий же погляд на світ людських відносин), стає своєрідним психотерапевтом. Він може допомогти не лише краще зрозуміти себе, а й подолати невпевненість у своїх силах, нескінченні сумніви у власній цінності, відчути себе особистістю. У дружніх відносинах підлітки вкрай вибагливі. Але їх коло спілкування не обмежується близькими друзями, навпаки, воно стає набагато ширшим, ніж у попередні роки.

У дітей в цей час з'являється багато знайомих їм, що ще більш важливо, утворюються неформальні групи або компанії. Підлітків може об'єднувати в групу не лише взаємна симпатія, а й спільні інтереси, заняття, способи розваг, місце проведення вільного часу.

Ще одна значуща сфера відносин підлітків – відносини з дорослими, насамперед з батьками. Вплив батьків вже обмежено: він не охоплює всі сфери життя дитини, як це було в молодшому шкільному віці, але його значення важко переоцінити. Думка однолітків, зазвичай, є важливою в питаннях дружніх відносин з хлопчиками і дівчатками, пов'язаних з розвагами, молодіжною модою, сучасною музикою і т. ін. Але ціннісні орієнтації підлітка, розуміння ним соціальних проблем, моральні оцінки подій і вчинків залежать, у першу чергу, від позиції батьків.

У той же час для підлітків характерне прагнення до відокремлення від близьких дорослих. Потреба в батьках, їх любові й турботі, їхній думці поступово змінюється бажанням бути самостійними, рівними з ними в правах. Те, як складаються відносини в цей важкий для обох сторін період, залежить, головним чином, від стилю виховання, сформованого в сім'ї, і можливостей батьків перебудуватися – прийняти почуття дорослості своєї дитини. Авторитарні батьки вимагають від підлітка беззаперечного підпорядкування і не вважають, що повинні пояснювати причини своїх вказівок і заборон. Вони жорстко контролюють усі сфери життя, причому можуть це робити і не цілком коректно. Діти в таких сім'ях, зазвичай, замикаються, а їх спілкування з батьками порушується. Частина підлітків йде на конфлікт (на-

приклад, хлопчик, відстоюючи свої права на самостійність, за відсутності родичів врізає замок у двері своєї кімнати). Але частіше діти авторитарних батьків пристосовуються до стилю сімейних відносин і стають невпевненими у собі, менш самостійними і менш морально зрілими, ніж їх однолітки, які користуються більшою свободою.

2.4. Особливості розвитку дитини у період ранньої юності

Новий віковий етап – ранню юність – вважають третім світом, що існує між дитинством і дорослістю. У цей час дитина опиняється на порозі реального дорослого життя.

15 (або 14 - 16) років – перехідний період між підлітковим і юнацьким віком. Цей час припадає на 9 клас, якщо мати на увазі 11-річну загальноосвітню школу. У 9 класі вирішується питання про подальше життя: що робити – продовжити навчання в школі, піти в училище чи працювати?

Суспільство вимагає від старшого підлітка професійного самовизначення. Для цього він повинен розібратися у власних здібностях і схильностях, мати уявлення про майбутню професію і про конкретні способи досягнення професійної майстерності в обраній галузі.

Це саме по собі вкрай складне завдання, а тим більше у наш час – переломний історичний період, коли руйнуються вироблені попередніми поколіннями стереотипи, цінності, зокрема, уявлення про значущість освіти і престижність тієї чи іншої професії.

Не всі старші підлітки можуть обрати професію і пов'язаний з нею подальший шлях навчання. Багато хто з них тривожні, емоційно напружені і лякаються будь-якого вибору.

У перехідний період притупляється гострота сприйняття однолітків. Інтерес викликають дорослі, чий досвід, знання допомагають орієнтуватися в питаннях, пов'язаних з майбутнім життям.

Юність, зазвичай, вважають бурхливою, об'єднуючи її в один період з підлітковим віком. Пошуки сенсу життя, свого місця у світі можуть стати особливо напруженими.

Виникають нові потреби інтелектуального і соціального порядку, задоволення яких стане можливим тільки в майбутньому, іноді – внутрішні конфлікти і труднощі у відносинах з оточуючими.

Але не у всіх дітей цей період виявляється напруженим: деякі старшокласники плавно і поступово просуваються до переломного моменту в своєму житті, а потім відносно легко включаються в нову систему відносин.

Їм не властиві романтичні пориви, які асоціюються з юністю, а притаманний спокійний, упорядкований стиль життя.

Вони більше цікавляться загальноприйнятими цінностями, більшою мірою орієнтуються на оцінку оточуючих, спираються на авторитет. У них, як правило, хороші відносини з батьками, а вчителям вони практично не доставляють клопоту.

Проте такий благополучний перебіг ранньої юності приносить і певні мінуси в

особистісному розвитку. Діти менш самостійні, більш пасивні, іноді більш поверхові у своїх уподобаннях та захопленнях.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Повноцінне становлення особистості проходить через пошуки і сумніви, характерні для юнацького віку. Ті, хто пройшов через них, зазвичай незалежні, творчо ставляться до справи, мають більш гнучке мислення, що дозволяє приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходив в цей час легко.

Зустрічаються ще два варіанти розвитку.

Це, по-перше, швидкі, стрибкоподібні зміни, які, завдяки високому рівню саморегуляції, добре контролюються, не викликаючи різких емоційних зривів. Діти рано визначають свої життєві цілі і наполегливо прагнуть їх досягнення. Однак при високій довільності, самодисципліні у них слабше розвинені рефлексія й емоційна сфера.

По-друге – пошуки власного шляху. Такі діти погано себе розуміють, не впевнені в собі, і як наслідок, вони імпульсивні, непослідовні у вчинках і стосунках, недостатньо відповідальні.

Динаміка розвитку в ранній юності залежить від ряду умов. Насамперед, це особливості спілкування зі значущими людьми, які суттєво впливають на процес самовизначення. У перехідний період від підліткового до юнацького віку у дітей виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. У старших класах ця тенденція посилюється.

При сприятливому стилі відносин в сім'ї після підліткового віку – етапу відчуження від дорослих – зазвичай відновлюються емоційні контакти з батьками, причому на більш високому, свідомому рівні.

При відносному прагненні до самостійності діти зберігають потребу в життєвому досвіді і допомозі старших; сім'я залишається тим місцем, де вони відчувають себе спокійно і впевнено. З батьками обговорюються життєві перспективи, головним чином, професійні, а також уточнюються найважливіші плани на майбутнє, аналізуються способи досягнення поставлених цілей, труднощі, пов'язані з навчанням. Життєві плани діти можуть обговорювати і з вчителями, і зі своїми дорослими знайомими, чия думка для них важлива.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Старшокласник ставить до близького дорослого як до ідеалу. У різних людей він цінує різні якості, які виступають для нього як еталони в різних сферах: людських стосунках, моральних нормах, різних видах діяльності.

Відносини з дорослими, хоча і стають довірливими, зберігають певну дистанцію. Зміст такого спілкування залишається особистісно значущим для дитини, але це не інтимна інформація.

У спілкуванні з дорослими їм не обов'язково досягати глибокого саморозкриття, від-

чувати реальну психологічну близькість. Ті думки і цінності, які вони отримують від дорослих, потім перевіряються в спілкуванні з однолітками – спілкуванні «на рівних».

Спілкування з однолітками теж є необхідним для процесу самовизначення в ранній юності, але воно має інші функції. Якщо до довірливого спілкування з дорослим старшокласник вдається, в основному, у проблемних ситуаціях, коли йому самому складно прийняти рішення, пов'язане з його планами на майбутнє, то спілкування з друзями залишається інтимно-особистісним. З найкращим другом або подругою обговорюються випадки найбільших розчарувань, стосунки з однолітками – представниками протилежної статі. Таке спілкування вимагає взаєморозуміння, внутрішньої близькості, відвертості. Водночас підвищуються вимоги до дружби, ускладнюються її критерії. Юність вважається привілейованим періодом дружби, але самі старшокласники вважають справжню дружбу рідкісною.

Емоційна напруженість дружби знижується при появі любові. Юнацька любов передбачає більшу ступінь інтимності, ніж дружба, і вона ніби включає в себе дружбу. Після захоплення у підлітковому віці може з'явитися перша справжня закоханість.

Юнацькі мрії про кохання відображають, перш за все, потребу в емоційному теплі, розумінні, душевній близькості.

Протиставлення любові як високого почуття і біологічної сексуальної потреби особливо різко виражено у хлопчиків. Закохуючись, вони відчувають сильний, позбавлений тонкого психологічного змісту, еротизм.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Хлопчики часто перебільшують фізичні аспекти сексуальності, а деякі намагаються від цього відмежуватися. Зазвичай, у таких випадках проявляється психологічний захист у вигляді аскетизму або інтелектуалізму. Замість того, щоб навчитися контролювати прояви власної чуттєвості, вони прагнуть їх повністю нівелювати: аскети – тому, що чуттєвість «брудна», а інтелектуали – тому, що вона «нецікава».

Старшокласники так само, як і підлітки, схильні наслідувати один одного і самостверджуватися в очах однолітків за допомогою дійсних чи уявних «перемог». Не лише в середніх, а й у старших класах закоханість нагадує епідемію: як тільки з'являється одна пара, тут же закохуються всі інші. Зазвичай, захоплюються одночасно однією і тією ж найбільш популярною в класі дівчинкою (або хлопчиком).

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Здатність до інтимної юнацької дружби і романтичної любові, що виникає в цей період, позначиться в майбутньому дорослому житті. Ці найбільш глибокі відносини визначають важливі сторони розвитку особистості, моральне самовизначення, але й те, кого і як буде любити вже доросла людина.

Для ранньої юності характерна спрямованість у майбутнє.

У цей відносно короткий термін необхідно створити життєвий план – вирішити питання, ким бути (професійне самовизначення) і яким бути (особистісне чи моральне самовизначення).

Життєвий план – це не те саме, що підліткові мрії про майбутнє. Плани, які зводяться до наміру вчитися, займатися в майбутньому цікавою роботою, мати вірних друзів та багато подорожувати, ще не можна назвати життєвою перспективою. Старшокласник повинен не просто уявляти собі своє майбутнє в загальних рисах, а усвідомлювати способи досягнення поставлених життєвих цілей.

У випускному класі діти зосереджуються на професійному самовизначенні. Воно передбачає самообмеження, відмову від підліткових фантазій, в яких дитина могла стати представником будь-якої, найпривабливішої професії.

Старшокласнику доводиться орієнтуватися в різних професіях, що зовсім не просто, оскільки в основі ставлення до професій лежить не власний, а чужий досвід – відомості, отримані від батьків, друзів, знайомих, з телепередач і та ін.

Цей досвід, зазвичай, абстрактний, не пережитий, не вистражданий дитиною, адже потрібно вірно оцінити свої об'єктивні можливості - рівень навчальної підготовки, здоров'я, матеріальні умови сім'ї і, головне, свої здібності і схильності.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Самовизначення, як професійне, так і особистісне, стає центральним новоутворенням ранньої юності. Це нова внутрішня позиція, що включає усвідомлення себе як члена суспільства, прийняття свого місця в ньому. Самовизначення пов'язане з новим сприйняттям часу – співвідношенням минулого і майбутнього, сприйняттям сьогодення з точки зору майбутнього.

Старшокласник відчуває себе то дуже молодим, навіть зовсім маленьким, то, навпаки, людиною із доволі поважним життєвим досвідом. Лише поступово встановлюється зв'язок між «мною як дитиною» і «тим дорослим, яким я стану», наступність сьогодення і майбутнього, яка є важливою умовою особистісного розвитку.

За сприятливих умов розвитку старшокласник прагне в майбутнє не тому, що йому погано в сьогоденні, а тому, що попереду буде ще краще.

Усвідомлення часової перспективи і побудова життєвих планів вимагають упевненості в собі, у своїх силах і можливостях. Діти саме в цей період відрізняються оптимістичним поглядом на себе, свої можливості і не дуже тривожні. Все це, безумовно, пов'язано з формуванням «Я-концепції» і необхідністю самовизначення.

У випускному класі ситуація стає більш напруженою. Життєвий вибір, який минулого року був досить абстрактним, стає реальністю. Частина старшокласників має «оптимістичну» самооцінку. Вона не занадто висока, в ній гармонійно співвідносяться бажання, домагання й оцінка власних можливостей, а й інших – самооцінка висока і глобальна та охоплює всі сторони життя, поєднуючи бажане і реально досяжне. Інша група дітей відрізняється, навпаки, невпевненістю в собі, переживанням розриву між домаганнями і можливостями, який ними усвідомлюється. Їх самооцінка низька, конфліктна.

У юнацькому віці інтенсивно розвивається саморегуляція, підвищується контроль за своєю поведінкою, проявом емоцій.

Настрій у ранній юності стає більш стійким і усвідомленим.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Діти в 16 - 17 років, незалежно від темпераменту, виглядають більш стриманими, врівноваженими, ніж в 11 - 15.

У цей час починає розвиватися і моральна стійкість особистості. У своїй поведінці старшокласник дедалі більше орієнтується на власні погляди, переконання, які формуються на основі набутих знань і свого, нехай не дуже великого, життєвого досвіду. Самовизначення, стабілізація особистості в ранній юності пов'язані з формуванням світогляду.

Ще один момент, пов'язаний із самовизначенням, зміна навчальної мотивації. Провідною діяльністю старшокласників вважається навчально-професійна, де навчання розглядається як необхідна база, передумова майбутньої професійної діяльності. Саме в старшому шкільному віці з'являється свідоме ставлення до навчання.

Старшокласник прощається з дитинством, зі своїм звичним життям та намагається вирішити, ким бути і яким бути в своєму майбутньому житті.

НАСИЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

3.1. Види та форми насильства щодо дитини

Держава і суспільство мають відстоювати і захищати права дитини, серед яких: право на життя і фізичну недоторканність; право не бути об'єктом знущань чи жорстокого, нелюдського або принизливого поводження; право на здоровий та безпечний розвиток та ін. Всі ці права порушуються, коли дитина піддається насильству.

Існує думка, нібито насильницькі дії є «природною» складовою процесу виховання, і тому з ними часто ототожнюють покарання та заборони, необхідні для того, щоб дитина засвоїла соціальні норми. Це не правильно, адже насильство – нанесення дитині тілесних ушкоджень, створення та підтримка економічної залежності, морально-психологічний тиск, примушування до вживання алкоголю та наркотиків, до сексуальних контактів (у тому числі до проституції та порнографічних дій) тощо – не може вважатися проявом «турботи», потрібним для забезпечення розвитку дитини.

Навпаки, жорстоке поводження викривлює усі сторони фізичного, психічного та соціального становлення дитини, ускладнює процеси її зростання і дорослішання, унеможливаючи вибудову зрілих, безпечних, теплих та поважних відносин між дитиною і оточуючим світом, суспільством і окремими людьми. Жорстоке поводження з дитиною – це навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які завдають шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини.

Згідно з Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення⁶, воно визначається як будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі:

- втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства;
- примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру;
- ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю;
- статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням: примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема, з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї;

⁶ Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення».

- будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Наведене визначення базується на дефініціях форм насильства, закріплених у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї», але коло явищ, які охоплюються Порядком, є ширшим. Зважаючи на це, поняття «насильство щодо дитини» та «жорстоке поводження дитини» будуть надалі застосовуватися як синонімічні (хоча насильство може бути одиничним випадковим актом, у той час як жорстоке поводження означає певну тривалість, постійність насильницьких дій щодо дитини).

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Діти, які стали свідками кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза їх життю або здоров'ю, є жертвами насильства і вимагають відповідного ставлення.

Фізичне насильство щодо дитини – умисне нанесення їй іншою особою побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалої дитини, порушення фізичного чи психічного здоров'я, заподіяння шкоди її честі і гідності, у т.ч. у сім'ї.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Фізичне насильство – це будь-яке невідоме нанесення дитині тілесних ушкоджень іншою особою. Фізичним насильством, водночас, не є дії, які спрямовані на попередження більшої шкоди дитині у ситуації, що вимагає швидкого реагування (наприклад, штовхнути дитину вбик від автомобіля, що насувається, або різко висмикнути її з небезпечної для життя зони). Якщо ж після усунення загрози переляканий дорослий продовжує давати дитині ляпаси, бити або трясти її тощо, то це вже є проявом фізичного насильства, адже такі дії не є необхідними для убезпечення дитини, а спрямовані на емоційну розрядку тих, хто їх вчинює.

До фізичного насильства відносяться, зокрема:

- порушення цілісності органів і тканин організму (нанесення опіків та/або поранень, у т.ч. із застосуванням зброї чи предметів домашнього вжитку; переломи, зсуви сугавів, вибивання зубів, висмикування волосся; ушкодження внутрішніх органів тощо);
- побої, удари, ляпаси, потиличники тощо, у т.ч. за допомогою предметів (пасок, лозина, палка та ін.), щипки, викручування кінцівок, грубі штурхання та штовхання;
- позбавлення їжі, пиття, сну;
- прив'язування (приковування) та зв'язування дитини, поміщення її до простору, який частково або повністю обмежує її рух (коробка, клітка та ін.), примус до тривалого перебування у незмінній статичній позі (на колінах, довге стояння «у кутку»), зв'язування окремих частин тіла тощо. Всі подібні дії порушують кровообіг та негативно впливають на роботу внутрішніх органів дитини;

- вплив на дитину із застосуванням фізичних властивостей предметів і явищ середовища (залишення на холоді або на жарі, утримування в диму, удари електричним струмом тощо), примус до вживання алкоголю, наркотиків, шкідливих і отруйних речовин, протипоказаних харчових продуктів та ін. Все це може призвести до погіршення здоров'я або навіть смерті дитини через переохолодження, зневоднення, отруєння та ін.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Як видно, наведений перелік є ширшим за контактні форми заподіяння шкоди дитині – фізичне насильство фіксується тоді, коли чинник впливу створює небезпеку життю та тілесному здоров'ю дитини (наприклад, як алкоголь або відсутність сну).

Сексуальне насильство щодо дитини – протиправне посягання на статеву недоторканість дитини, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, у т.ч. у сім'ї.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Дії сексуального характеру щодо дитини – це залучення дитини за її згодою або без такої згоди до сексуальних дій з дорослим⁷ з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди.

Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від небажаного (проти її волі) дотику до інтимних частин тіла або підглядання за ними до зґвалтування, а також залучення дітей та підлітків до протиправної діяльності в сфері секс-індустрії (до проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо). Серед його форм:

- вагінальний, анальний та оральний секс з дитиною;
- примушення дитини торкатися статевих органів дорослої людини (руками, ротом, власними інтимними частинами тощо), ігри сексуального характеру з дитиною, імітація статевого акту з нею, вимога спати в одному ліжку з особою іншої статі;
- залучення дитини до комерційного сексу, зйомок у порнографії, примушення до надання сексуальних послуг іншим особам вихованців закритих закладів, а також щоб «підтвердити любов» або доказати права належати до певної групи тощо;
- створення умов, за яких дитина постійно спостерігає за статевими стосунками інших людей (залучення до перегляду порнографії, сексуальні зносини на очах у дитини, у т.ч. комерційні або безладні);
- підглядання (або здійснення відеофіксації) за дитиною у момент здійснення нею гігієнічних процедур, роздягання, примушення митися, роздягатися / одягатися у своїй присутності або присутності інших дітей та/або дорослих тощо;
- розбещення дитини шляхом спілкування в інтернеті;
- повна заборона сексуальних контактів підлітка, постійний контроль за збереженням цноти, примусові гінекологічні огляди.

⁷ Існують також пропозиції встановити граничну різницю (3 роки) у віці між дитиною та особою, якій вона дала згоду на сексуальні стосунки, в межах якої вони не будуть розглядатися як зловживання.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

У випадку сексуального зловживання з боку дорослого дитину завжди вважають жертвою. Наявність згоди не має значення, адже дитина не може повністю усвідомлювати значення сексуальних стосунків та всі наслідки того, що відбувається. Натомість все це знає і розуміє дорослий, який і несе всю повноту відповідальності.

Найбільш прихованою формою насильства є сексуальне насильство в сім'ї. В 75% випадків ґвалтівники знайомі дітям в тій чи іншій мірі, причому у 45% випадків з них нападником стає родич (частіше за все батько, вітчим, піклувальник), у 30% – більш далекий знайомий (наприклад, друг брата, коханець матері).

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Більша частина насильників (у тому числі в сім'ї) є психічно здоровими людьми. Крім того, спостерігається збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчини, в той час як хлопці, в середньому, зазнають сексуального насильства в більш ранньому віці, ніж дівчата.

Сексуальне насильство в родині завжди поєднується з іншими формами зловживань, і до нього залучені всі члени сім'ї.

Батько (вітчим, піклувальник чоловічої статі) стає активним «правопорушником», а роль матері (мачухи тощо) зводиться до пасивної співучасті.

Матері в таких випадках схильні витіснити із свідомості очевидну інформацію щодо інцесту та не вдаватись до будь-яких дій, щоб припинити сексуальну активність чоловіка (частіше за все внаслідок хронічної депресії або страху, що ситуація може відбитися на ній самій). Вони несвідомо «відмовляються» бачити прозорі натяки, однозначно зрозумілі для будь-якої сторонньої особи. Наприклад, батько залишається з донькою в кімнаті наодинці, звіти лунають зойки типу: «Тато, я не хочу, не роби цього!», а потім дочка вибігає в сльозах, у розірваному платті і відмовляється розповісти, що відбулося. Мати при цьому може щиро думати, що батько карає дитину за погані оцінки. Навіть коли донька чи син намагаються розповісти матері про свої переживання, вона може заперечувати слова дитини, карати її, звинувачувати в брехні. Звичайно, дитина не може повірити в те, що мати нічого не помічає, і розцінює її поведінку як зраду.

Чому ж мати «не помічає» проблему та не перешкоджає інцесту? Коли вона виявляє інтимні стосунки між своїм партнером та дитиною, її сприйняття родини повністю руйнується. Вона вимушена визнати сімейну ситуацію повністю ганебною та неприйнятною, тобто відчуті провини за глибоко помилковий вибір партнера, повністю переглянути свої стосунки з ним та відчуті безглуздість зусиль щодо збереження шлюбу. Задля уникнення цих переживань мати переконуює себе у неможливості інцесту, стає абсолютно пасивною та відмовляється від будь-якої відповідальності за сімейну драму. Не слід забувати також, що жінка сама живе в атмосфері страху та потерпає від знущань.

Коли дитина переходить сексуальний бар'єр, життя сім'ї змінюється: спадає напруга, рідшають випадки насильства над дружиною. Дитина починає отримувати

«винагороду» (матеріальну чи емоційну: подарунки, схвалення, потурання тощо), набуває привілейованого статусу. Через це дитина (особливо дошкільного та молодшого шкільного віку) може вважати подібну ситуацію нормальною і не заперечувати проти сексуальних діянь щодо себе.

Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Економічне насильство щодо дитини – свідоме нехтування її потребами, послідовна відмова вихователів, батьків або осіб, що їх замінюють, забезпечити життєві потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні. При цьому відмова виконувати примхи дитини (найновіший телефон, модний прилад) не є економічним насильством.

Типовими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- трудова експлуатація дитини (визначення див. Глосарій), яка перешкоджає або унеможливує здобуття нею освіти та ставить під загрозу її життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток;
- примушення дитини до протиправних дій в економічній сфері (крадіжок, жебрацтва тощо);
- позбавлення (погроза позбавлення) житла й грошового утримання, на яке дитина має законне право (житлової площі батьків, аліментів, пенсії, стипендії тощо);
- відібрання документів, без яких дитина не може продовжувати освіту або влаштуватися на бажану для неї роботу;
- існування за рахунок дитини (присвоєння пенсії дитини-інваліда, примушення до збору пляшок або пошуку харчів чи одягу на смітнику та ін.);
- позбавлення дитини належних умов проживання та харчування.

Економічне насильство є дуже небезпечним з точки зору криміналізації дітей та підлітків – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Психологічне насильство – це насильство, пов'язане з дією особи на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно викликається емоційна непевність, нездатність захистити себе, і може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю. Психологічне насильство щодо дитини виникає у ситуації постійної нестачі доброзичливої, здорової атмосфери, яка б сприяла емоційному зростанню та росту самооцінки дитини.

Психологічне насильство може виявлятися у таких формах:

Нехтування дитиною – хронічна нездатність батьків або осіб, які здійснюють догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті та догляді через ряд об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість),

а також без них. До нехтування дитиною відноситься потурання заподіянням шкоди, включаючи приохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати дитиною самоконтролю та формування в неї стійкої залежності.

Відсутність виховного впливу, байдужість до життя дитини та її розвитку, невизначеність правил та норм, «повна свобода», коли дитина зростає «як трава», призводить до соціально-педагогічної занедбаності, а отже, є формою нехтування дитиною.

Психологічне жорстоке поводження – хронічне приниження, образа та висміювання дитини, знуцання з неї. До різновидів психологічного насильства щодо дітей, зокрема, належать:

- поводження з дітьми як зі своєю власністю, рабами, слугами чи підлеглими;
- використання фізичних переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили), постійне посилення на них як на аргумент у спорі;
- жорстокість щодо інших істот та людей;
- крики, стресогенна поведінка, залякування та навіювання страху; застосування погроз як аргументу при вихованні.

Серед найбільше травмуючих дитину, особливо молодшого віку, прикладів належать:

- погрози суворого покарання Богом, судом, «силами зла»;
- обіцянка кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством;
- заподіяти фізичну шкоду собі або іншим важливим для дитини людям, тваринам, рослинам;
- пошкодити чи викинути значущі для дитини речі;
- віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні;
- принизити дитину в очах важливих для неї людей або розповісти про її реальні чи удавані гріхи й помилки. Цей спосіб шантажу дитини є поширеним у ситуації сексуального зловживання; дитині погрожують розповісти усім «про те, що вона робила» або картають за те, що вона хоче «розкрити таємницю»;
- приниження та постійне присоромлення дитини безвідносно її дій, підкреслення її недоліків навіть за їх відсутності;
- звинувачення дитини у власних невдачах, безпідставні скарги на її поведінку, вчинки, використання її дійсних або міфічних вад та помилок для постійного тиску на дитину, її шантажування;
- використання дітей як посередників та об'єкта шантажу в конфліктах між батьками;
- відмова повідомляти дитині про рішення, що стосуються відвідин та опікунства.

Діти доволі часто стикаються хоча б з одним з проявів психологічного насильства: їх або принижували (в тому числі й нецензурно), або зневажливо критикували їх особистість, або до них застосовували погрози.

Найбільш поширеними формами психологічного насильства є заборона або обмеження в пересуванні («вийти з дому», «піти до друзів»), спілкуванні з друзями та погрози (фізичною розправою, самогубством тощо).

Переважає більшість дорослих, які вдаються до психологічного тиску, вважають його цілком припустимою формою взаємин, потрібною для того, щоб «показати дитині її місце», закріпити її підлегле становище, нав'язати їй страх. У той самий час близько третини агресорів не визнають, що за їх діями стоїть бажання принизити іншу особу та утримати таким чином власне лідерство.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Психологічне насильство супроводжує всі інші форми насильства, адже побиття або згвалтування завжди зумовлює не лише фізичне, а й психічне страждання (а в особливо тяжких випадках – значні психічні травми).

Загалом, досить складно розмежувати різні форми насильства: так, одні дослідники відносять позбавлення сну до психологічного насильства, інші – до фізичного. Аналогічним чином пошкодження або знищення особистих речей, заподіяння шкоди домашнім тваринам або їх вбивство може, залежно від обставин, виступати як психологічне або економічне насильство. Окрім того, наслідки насильства щодо дитини зазвичай охоплюють кілька сфер: фізичну (тілесне здоров'я), емоційну, економічну, сексуальну. Будь-який вид насильства негативно впливає на особистість дитини, адже сексуальний примус обов'язково тягне за собою приниження гідності, фізичне насильство також справляє значний вплив не лише на тілесну, а й на моральну, емоційну сфери особистості, тобто є водночас і психологічним.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Складно відрізнити насильство (перш за все психологічне) від конфліктних ситуацій, спорів, які виникають у будь-якій спільноті та є підґрунтям для подальшого розвитку здорових стосунків. Межа полягає в наступному: коли конфлікт розв'язується виходячи з необхідності знайти рішення, яке задовольнить усі сторони (в т.ч. урахує потреби дитини), то ситуація не містить ознак насильства. Благодатним підґрунтям для виникнення насильницьких стосунків є ситуація, коли вирішення спірних питань ґрунтується на принципі «хто сильніший, той і правий», а головною метою стає не стільки розв'язання проблеми, скільки встановлення власної переваги за будь-яких умов та будь-якими шляхами. Наостанок, для фіксації насильства має бути наявною агресія, тобто мотивація заподіяти шкоду.

3.2. Зміни у розвитку дитини під впливом насильства

Діти, які живуть в умовах жорстокого поводження, неминуче травмуються поєднанням надмірних, непередбачуваних «виховних» впливів та браком справжнього захисту й підтримки з боку осіб, які мають піклуватись про дитину. В результаті дитина отримує тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я (хлопці страждають не менше за дівчат). Діти-жертви або свідки насильства, перш за все у сім'ї, переносять цей негативний досвід до власного життя, перетворюючись на потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а, «за необхідності», навіть бити.

Короткочасними наслідками акту насильства (як правило, одноразового) стають негативні переживання: відчуття приниження, образи, провини, страху, залежності і безправ'я; стан тривоги, невпевненість ув собі.

Насильство, що повторюється, веде до значних психологічних страждань, стресу, зниженого настрою, постійного відчуття страху, а іноді і до серйозніших наслідків, таких як спроби суїциду. Результатом насильства також може стати загострення хронічних захворювань і поява нових. Хронічна депресія, саморуйнівні вчинки, складності життя у сім'ї – все це виявляється як **довготривалі наслідки** тієї або іншої форми насильства.

Діти, постраждали від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є **сплутаність почуттів** («і люблю, і ненавиджу» одночасно) як реакція на суперечливі вимоги оточення.

Підлітки, які зазнали зловживань, **поєднують імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональної вірою в можливість покращання ситуації**. Вони відзначаються **низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, упевненість у відсутності перспектив, провину за інциденти насильства**. В таких дітей спостерігається **схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення («якщо мене вважають поганим, буду поганим»)**, або, навпаки, **крайній негативізм у відповідь на співчуття**. Останнє є захисною реакцією, проявом страху повірити й обманутися.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Девіантна та делінквентна поведінка підлітків зазвичай виникає не на рівному місці, а є наслідком того, що дитина постійно піддавалася насильству в сім'ї, в інтернатному закладі або в іншому закритому середовищі.

Діти, що живуть в умовах жорстокого поводження, часто пропускають шкільні заняття, а також відзначаються **високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, девіантною, пределінквентною, делінквентною та зухвалою сексуальною поведінкою, патологічною схильністю до мандрів**.

Найбільш типовими наслідками перебування в ситуації насильства стають наступні поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): **бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна замкненість**. До емоційних проблем таких дітей можна віднести **підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, часто неадекватна ситуації (дикий регіт, лютя або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники)**.

Частими наслідками насильства в сім'ї стають **психоневрологічні розлади** в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також **тілесні захворювання як відповідь на стрес** (серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також **недостатня вага; затримки у розвитку, ссання пальців, нав'язливі розгойдування; недотримання правил особистої гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку ди-**

тини; часті звернення до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; відсутність необхідного лікування; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники.

Осе́ля, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує. Дім (або заклад) лякає, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах жорстокості, ані наскільки сильним він буде. В результаті відчуття вразливості, безпорадності та неможливості впливати на ситуацію призводять до виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості та незговірливості, а також до агресивних вчинків.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Типовими свідченнями того, що дитина, можливо, пережила насильство, стають такі скарги батьків чи вчителів на поведінку дітей:

- бійки;
- конфлікти з оточуючими;
- «сон» на уроках;
- низька шкільна успішність;
- визивна сексуальна поведінка;
- неодноразові, постійні крадіжки;
- зухвалість та схильність до екстриму.

Діти, які зазнали насильства, часто шукають та знаходять позбавлення від власних проблем в асоціальному середовищі. Це, в свою чергу, призводить до формування в них пристрасті до алкоголю, наркотиків, крадіжок та інших кримінальних вчинків.

Досвід сексуального зловживання, особливо в сім'ї, частіше за все супроводжується ще цілою низкою симптомів, серед яких можна визначити:

- депресивні розлади та суїцидальні наміри. Спостерігається **істотне зниження інтересу до того, що раніше займало дитину**, виникають думки про смерть або спроби самогубства. Водночас, чим молодша дитина, тим рідше виникають суїцидальні думки, але депресія виявляється у формі скарг: «Не хочеться їсти, не цікаво грати». Поки в дитини не сформовані уявлення про життя і смерть, спроби самогубства майже не виникають, тому в дітей, молодших за 6 - 8 років, суїцидальна поведінка є рідкісною, на відміну від підлітків;
- почуття провини та відповідальності за те, що сталося;
- низька самооцінка. Діти, постраждалі від сексуального насильства, відчують безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та, як правило, погано ставляться до себе. **Більшість з дівчат очікують, що тепер до них будуть ставитися як до повій, і поводитися відповідно;**
- саморуйнівна поведінка (поведінка, спрямована на знищення власної особистості: алкоголізація, наркотизація, схильність до небезпечних пригод тощо). Займаючись самокатуванням, заподіюючи собі шкоди чи фізичного болю, дитина нібито допомагає собі повернутися до реального життя, тому що у своїх думках та почуттях вона постійно перебуває в пережитій травмуючій ситуації. По-перше, переносити фізичний біль легше, ніж відчувати душевні страждання. По-друге, діти карають себе, оскільки вважать себе поганими.
- зневіра у можливостях отримати допомогу, зникнення довіри до людей. В ди-

тини постійно присутнє відчуття небезпеки. Вона боїться дорослих, причому не лише чоловіків, від яких частіше за все виходить насильство, а й жінок; їх лякають нові життєві ситуації та зміни;

- почуття несхожості на інших, відторгнення, відстороненості і самотності. Особливо болісно ці почуття переживаються підлітками, яким у силу їхнього віку хочеться бути схожими на однолітків, відчувати почуття спільності, належності до якої-небудь групи;
- розвиток страхів та нав'язливих станів. Деякі діти не в змозі знаходитися одні в кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, навіть тих, кого знають, бояться йти по вулиці тощо. Крім того, може розвиватись **підвищена збудливість або надмірна пильність**. Так, діти не можуть усидіти на місці, постійно виявляють занепокоєння. Може виникати й нав'язлива пильність, коли дитина постійно перевіряє, чи знаходяться її речі на місці, чи закрита квартира, чи немає сторонніх осіб поруч (особливо в замкненому просторі) та ін. **Дитину переслідують нав'язливі спогади та думки**. Вони можуть виникати спонтанно, у будь-яку годину дня і ночі, наприклад, під час шкільних уроків, на заняттях перед очима може виникнути картина насильства, і дитина знову виявиться в полону негативних переживань і страхів. Цей стан може бути настільки всеохопним, що дитина на певний час повністю втрачає почуття реальності і не може адекватно відповідати на запитання і слова вчителів і однокласників, реагувати на оточення. У маленьких дітей нав'язливі спогади можна спостерігати в грі, в якій багато повторюваних компонентів, діти знову і знову повертаються до програних ситуацій, подій, сюжетів. Діти, «граючи», виглядають відстороненими, не посміхаються, і складається враження, що вони не одержують задоволення від гри;
- посттравматичні розлади. Дитина, постраждала від сексуального насильства, може тривалий час знаходитися в стані посттравматичного стресу і виявляти такі типи реакції:
  - 1) **експресивний**: дитина виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – вона не може контролювати свої емоції;
  - 2) **контролюючий**: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведіння не відрізняється від звичайного, або вона навіть виглядає спокійніше звичайного;
  - 3) **шоковий**: дитина здається приголомшеною, подавленою, важко зрозуміти, що з нею відбулося.

Зазначені типи поведінкових реакцій можуть перемежовувати, ставати хронічними або змінюватися протягом тривалих періодів часу. В один період домінують симптоми надмірного збудження і дратівливості, частішають нав'язливі спогади, нічні кошмари тощо. В інші періоди жертва може виявляти відносно нечисленні симптоми або бути емоційно скованою і замкненою;

- амнезія (дитина нібито «відключає» свою пам'ять на минулі події). Якесь частини життя нібито випадає з пам'яті;
- формування незворотної потреби жертви бути в зв'язку з насильником з ме-

тою отримання любові та уваги внаслідок психологічного травмування, а також через страх перед змінами та погіршенням ситуації. Це пояснює, чому жертви насильства часто продовжують по-справжньому кохати кривдника, захищати його;

- низький рівень шкільної успішності та інтелектуального розвитку;
- алкоголізація та наркотизація (дослідження показали, що, як мінімум, кожен другий наркоман у США був жертвою сексуального насильства);
- девіантна та делінквентна поведінка, в тому числі надмірна агресивність. У дітей виникають різкі спалахи роздратування, вони не контролюють себе, б'ються, жорстоко поводяться з тваринами, виявляють сильний гнів або лють, безглуздо трощать різні предмети (наприклад, ламаючи ляльок, виривають у них очі, руки, ноги). Помічено також, що хлопчики частіше виявляють агресивні сплаци щодо інших, дівчата ж зазвичай спрямовують агресію проти себе;
- схильність до гомосексуальних стосунків (вважається, що понад 70% гомосексуальних розбещень вчиняють особи, які самі пережили в дитинстві напад з боку дорослого чоловіка).

Поведінка, характерна для більш раннього віку. Дитина втрачає здатність або не бажає робити те, що вона раніше засвоїла або звикла робити. Виникає поведінка, властива молодшим дітям (у молодшого школяра розвивається енурез або втрачається зв'язність мовлення, підліток починає грати в ляльки або інші „дитячі“ іграшки);

Неконтрольована сексуальність або відраза до сексу. У дитини, що постраждала від сексуального насильства, може дійти крайнощів: від відрази і страху до близьких, інтимних стосунків до постійної потреби в безладних сексуальних контактах;

Інтенсивний стрес, що виникає при зіткненні з чимось, схожим на травмуючу ситуацію. Спогади можуть виникати, коли щось нагадує перенесену травму: вид людини, зовні схожої на гвалтівника, навколишнє оточення, звуки або запахи, пов'язані з подією, що травмує.

- **Повторювані кошмарні сні про подію.** Підлітки часто в сні заново переживають сцени насильства: вони знову і знову опиняються в тій самій ситуації, відчувають той самий страх і прокидаються серед ночі. Іноді їм сниться трохи викривлена ситуація травми: наприклад, гвалтівником стає зовсім інша людина, або насильство відбувається в якомусь незнайомому місці, або протягом усього сну дитина намагається утекти від переслідувача. У маленьких дітей сні носять символічний характер. Їх теж мучать кошмари, але «героями» є не реальні люди, яких вони бояться, а образи, які їх уособлюють: вампіри, що п'ють у них кров, чорти, кістяки, злі вовки, Баба Яга, Змій Горинич та ін. Їм сниться, що хтось їх б'є, убиває, лякає. Уночі вони часто просипаються і плачуть.
- **Почуття, начебто те, що відбувалося під час травмуючих подій, відбувається знову в сьогоденні.** У підлітків і дітей молодшого шкільного віку можуть виникати ілюзії, галюцинації, особливо у вечірній час або при слабкому освітленні. Відчуття повторення ситуації насильства можуть підсилюватися у результаті сп'яніння, а також у перший момент пробудження від сну. У маленьких дітей такі почуття можуть виникати від «тілесних спогадів», тобто виникнення відчуттів у певних частинах тіла.

- **Фізіологічні реакції.** У дітей можуть бути почервоніння шкіри, підвищене серцебиття, задишка та інші фізіологічні реакції на ситуації, схожі на травмуючу (наприклад, раптова блювота як реакція на показане в телевізійній передачі сексуальне насильство. У дітей - жертв насильства часто буває енурез.
- **Прагнення уникати всього, що пов'язано з травмою.** Дитина не бажає думати, почувати, розповідати про те, що трапилося, боїться бути в місцях, пов'язаних із травмою.
- **Відчуття неможливості отримувати задоволення від життя.** Розвивається притуплення емоцій, нездатність любити або ненавидіти. Складається впевненість, що немає більше майбутнього, що нічого гарного у житті більше не чекає; а все найкраще залишилося в ранньому дитинстві.

Подібні та навіть сильніші прояви властиві дітям, яких експлуатують у сфері надання сексуальних послуг (у т.ч. в порноіндустрії). Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають невпевненість у собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє, та, водночас, ховають це за зухвалою і визивною поведінкою. Такі діти відчувають себе непотрібними та не гідними любові інших людей, набувають безпорадності та стають апатичними й байдужими. Багато з дітей, що постраждали від сексуального насильства, вживають алкоголь та наркотики, щоб знизити гостроту переживань. Підлітки, які зазнали зґвалтування, в низці випадків стають сексуально агресивними та схильними до насильницьких діянь стосовно однолітків та молодших дітей.

Дівчата, які пережили в дитинстві сексуальне насильство в сім'ї, у дорослому віці не уміють будувати здорові стосунки з іншими жінками, чоловіками, своїми дітьми. Вони завжди очікують і в той же час бояться насильства; у них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям захист і підтримку. Дівчата, що пережили інцест, дорослішаючи, часто стають матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, не дозволяють їй вийти на вулицю та виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травми (та тим самим вчиняючи психологічне насильство). Частина дівчат, що піддавалися інцесту, стаючи матерями, «не помічають», коли аналогічні дії вчиняють щодо їх доньок або синів.

Хлопці, які пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, виростають у юнаків та чоловіків, схильних до фізичної жорстокості, психологічного насильства та сексуальної зневаги щодо своїх партнерок.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

У різному віці реакція дитини на травму, пов'язану із сексуальним насильством, може виявлятися по-різному:

- **для дітей до 3 років** – страхи, сплутаність почуттів, у поведінці відзначаються порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, сексуальні ігри;
- **для дошкільників (3 - 6 років)** – пасивна реакція на біль, примирення із ситуацією; тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, відрази, безпорадності, зіпсованості, болісна ре-

акція на критику; брехливість, схильність до злочинства та підпалювання, жорстокість до тварин. Крім того, спостерігаються форми поведінки, притаманні більш молодшому віку (енурез, ссання пальців, втрата або утруднення мовлення тощо), а також негативізм, відчуження та агресія поряд із надмірною поступливістю та улесливістю. Слід також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;

- **для дітей молодшого шкільного віку** – сплутані почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поведіння, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана говіркість, сексуальні дії з іншими дітьми;
- **для дітей 9 - 13 років** – те саме, що й для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне почуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власним домом, небажання повертатись туди. В поведінці відзначаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечливість дій, неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, комахи тощо);
- **для підлітків 13 - 18 років** – відраза, сором, почуття провини, недовіра, суперечливі почуття до дорослих, порушення сексуальної поведінки, почуття власної непотрібності. В поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання покинути власну домівку, агресивне поведіння, запобігання тілесної й емоційної інтимності, непослідовність і суперечливість дій.

Сексуальні зловживання часто призводять до малопомітних (на відміну від медичних симптомів) змін поведінки постраждалої дитини, а реакції дітей залежать від їх віку, рівня розвитку, характеру зловживань, їх ставлення до кривдника тощо. Загалом, підлітки, порівняно з дітьми, реагують на сексуальне насильство більш хворобливо. Вони сприймають його як катастрофу, яка кардинально змінює все життя і яку неможливо здолати.

Страх, виражена тривожність, пригніченість, розгубленість, відраза – ось спектр емоцій, що найчастіше виявляються у підлітків, які зазнали сексуального насильства.

У випадку, коли сексуальне насильство мало тривалий характер та розпочалося ще у ранньому віці дитини, вона може вважати такі дії нормою, і як наслідок, відбувається сексуалізація її власної поведінки. Часто такі діти ініціюють статеві контакти з молодшими дітьми, однолітками чи дорослими, Вони відверто пропонують себе або ж натякають дітям чи дорослим на готовність задовольнити будь-які їх сексуальні бажання (просто так або ж за певну винагороду). Таку поведінку дорослі (навіть спеціалісти) можуть вважати проявом розбещеності дитини унаслідок «впливу друзів», підозрювати її у перегляді порнографії тощо. Насправді ж визивна сексуальна поведінка зазвичай є яскравим свідченням тяжкої психічної травми дитини, що не була своєчасно виявлена та подолана.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Часто стан постраждалої дитини обтяжується реакцією дорослих, у т.ч. фахівців, на яких покладений обов'язок забезпечити захист прав і найкращих інтересів дитини. До таких форм реагування відносяться, зокрема:

- звинувачення постраждалої дитини та покладання на неї відповідальності за насильство;
- несприйняття та відраза до «поганої» поведінки жертви (зухвала та визивна поведінка замість очікуваної печалі);
- ненадання допомоги через те, що дитина не вбачає в своєму житті нічого поганого чи ненормального;
- тиск дорослих та самої ситуації.

3.3. Індикатори насильства щодо дитини

Як вже було зазначено, жорсткое поведіння щодо дитини має згубні наслідки для її психічного та фізичного розвитку. Втім, у слідчого як процесуальної фігури немає ані завдання, ані повноважень виносити експертний висновок щодо психологічного стану дитини, яка зазнала насильства. Водночас необхідно мати уявлення про ті наочні та поведінкові ознаки (індикатори), за якими можна розпізнати постраждалу від насильства дитину в ході спілкування з нею та визначити, яких саме форм жорсткого поведіння вона зазнала.

Індикатори, які є характерними для кожного виду насильства щодо дитини, наведені нижче у табличній формі; крім того, до таблиць додаються пояснення, які дозволяють краще зрозуміти їх сутність.

Можливі наочні ознаки фізичного насильства представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

НАОЧНІ ОЗНАКИ ФІЗИЧНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Вид насильства	Фізичне – тілесні покарання, заподіяння ушкоджень, втягнення дітей до вживання алкоголю та наркотиків
Ознака в дитини	<ul style="list-style-type: none"> • крововиливи сітківки ока; • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; • енурез та енкопрез; • забиті місця на тілі, сідницях, або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, має форму пряжки ременя, долоні, лозини); • рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі)

Що стосується виявлення фізичного насильства щодо дитини за ушкодженнями та травмами, то найбільш поширеними травмами, які можуть виникнути в результаті жорстокого поводження з дитиною, є гематоми, переломи кісток, травми голови, внутрішньочеревні травми, опіки. Звичайно, що всі ці ушкодження можуть бути отримані дитиною у ситуації, не пов'язаній із жорстоким поводженням, але випадкові травми мають свої особливості:

- у дітей часто страждають випнуті частини тіла (коліна, лікті, передпліччя, гомілки, чоло й підборіддя); найбільше «страждають» коліна і гомілки. Синці та подряпини на чолі є звичайним явищем для дітей, які вчаться ходити, активно бігати й повзають (старші за два роки). Коли діти падають, у них з'являються синці зазвичай округлої форми, без характерних обрисів;
- протягом перших місяців життя діти часто дряпають собі щоки, вуха, ніс і очі; травми зникають, коли батьки починають регулярно стригти дітям нігті;
- у поодиноких випадках незвичайні або такі, що часто виникають, гематоми можуть бути проявом спадкових захворювань крові.

Натомість, травми у дитини - жертви насильства мають низку специфічних ознак, на які необхідно зважати і які представлені у таблиці 3.2⁸.

Таблиця 3.2

ГЕМАТОМИ

Характер ушкодження	Пояснення
Подряпини, синці на сідницях, задньому боці стегон і нижній частині спини. Множинні шрами або гематоми, розташовані на різних частинах тіла (особливо якщо вони перебувають на різних етапах загоєння).	Часто є наслідком застосування тілесних покарань; гематоми після ударів рукою, ременем, батоном тощо, означають, що удари були сильними настільки, щоб викликати розрив кровоносних судин.
Синці на щоках, мочках вух, верхній губі, передпліччі і шиї, а також ушкодження добре захищених частин тіла, таких як сідниця, черевна стінка, внутрішня поверхня стегон та геніталії.	Такі ушкодження не можуть бути отримані іншим шляхом, аніж насильство.
Глибока канавка на пенісі дитини.	Може свідчити, що пеніс неодноразово перев'язували мотузкою (наприклад, щоб дитина «просилась» на горщик або щоб покарати за мастурбацію).
Синці на щоках або мочках вух; мікроскопичні крапкові синці (іноді в заушній ділянці).	Часто виникають у результаті ляпасів або потиличників.
Обрис руки на обличчі дитини від ляпасу.	Може свідчити про силу удару і навіть можливу черепно-мозкову травму.

⁸ Наводиться за матеріалами посібника: Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф. За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. – К.: ВГЦ "ВОЛОНТЕР", 2010. – 168 с.

Потертості, гематоми в ділянці рота.	Може свідчити про те, що дитині в рот вставляли кляп, щоб змусити її припинити плакати або кричати.
Гематоми на внутрішній і зовнішній поверхні верхньої губи дитини.	Сліди від пляшечки в процесі насильницького годування, у т.ч. коли роздратовані батьки намагаються нагодувати дитину, яка плаче, аби заспокоїти її.
Сліди від щипання, захоплення, стискання, ударів рукою. Сліди (пухирі, натертості, порізи) на щиколотках, зап'ястках від зв'язування або прив'язування до чогось.	Мають характерну форму.
Лінійні гематоми шириною 2-5 см, що іноді повторюють контури предмета. Гематоми у вигляді петельок від биття складеним удвічі шнуром або проводом.	Майже завжди свідчать про побиття паском або ременем (характерні сліди у формі пряжки), лінійкою, батоном тощо.
Гематоми на животі.	Можуть свідчити про наявність внутрішніх ушкоджень.

ПЕРЕЛОМИ КІСТОК. Обстеження дітей, що стали жертвами фізичного насильства, у понад 20% випадків виявляє наявність у них переломів кісток, що перебувають на різних стадіях загоєння. Це дуже важливо для виявлення випадків насильства над дітьми, оскільки вказує на їх повторюваний характер (див. таблицю 3.3).

Таблиця 3.3

ПЕРЕЛОМИ КІСТОК

Характер ушкодження	Пояснення
Спіральні переломи.	Виникають унаслідок хапання і викручування кінцівок, коли один кінець кістки зафіксований, а другий із силою викручують.
Осколкові переломи й переломи у вигляді «вербового прута».	Виникають під впливом вивертання, викручування або розтягання кінцівок дитини
Кутовий перелом.	Є результатом навмисно завданої травми, коли при викручуванні відбувається відрив у зоні росту кістки.
Викручування суглобів.	Виникають унаслідок хапання і викручування кінцівок.
Переломи ребер та у незвичайних місцях (лопатки, ключиці, грудини).	Можуть свідчити про нанесення точкового удару ногою або із використанням твердого тупого предмета (дрючок, каміння, ніжка стільця тощо), а також про свідоме трощення кісток (наприклад у результаті притискання дитини до стіни столом).

СКЛАДНІ ТА НЕЗВИЧАЙНІ ТРАВМИ ГОЛОВИ (особливо у малюків) з високим ступенем ймовірності свідчать про умисність нанесення ушкодження. Як правило, такі травми є результатом биття дитини головою об стіну, двері тощо або нанесення їй ударів по голові (див. таблицю 3.4).

Таблиця 3.4

СКЛАДНІ ТА НЕЗВИЧАЙНІ ТРАВМИ ГОЛОВИ

Характер ушкодження	Пояснення
Скупчення крові під твердою мозковою оболонкою (субдуральна гематома). Крововилив у сітківку ока. Множинні або складні переломи черепа. Запаморочення, неясність свідомості, ускладнене дихання, конвульсії або судоми.	З високим ступенем ймовірності свідчать про те, що травма була завдана навмисно, незважаючи на пояснення, що вона виникла через падіння з ліжка.
Широка залисина на голові, підшкірні крововиливи або хворобливі відчуття від доторку до волосистої частини голови.	Найчастіше свідчать про те, що дитину тягають за волосся.
Синці під обома очима, нездорова набряклість і синюшний колір повік.	Дитину неодноразово били навідріг по очах або по голові.
Скупчення крові в ділянці верхньої і нижньої повіки.	Може бути ознакою великої гематоми на чолі або перелому основи черепа.

ВНУТРІШНЬОЧЕРЕВНІ ТРАВМИ. Внутрішні органи дітей молодшого віку слабо захищені, і їхнє ушкодження є другою за поширеністю причиною смерті дітей, що зазнали насильства. У більшості випадків травми виникають у результаті нанесення удару рукою або ногою в ділянку живота (див. таблицю 3.5).

Таблиця 3.5

ВНУТРІШНЬОЧЕРЕВНІ ТРАВМИ

Характер ушкодження	Пояснення
Ураження печінки, розриви селезінки або травми товстого кишечника і підшлункової залози; блювота, болі у животі.	Можуть свідчити про серйозне побиття дитини.
Ушкодження нирок.	Виникають від ударів по спині.
Блідий або сіруватий колір шкіри, що стає прохолодною та вологою на дотик. Слабке, прискорене серцебиття у поєднанні з поверхневим диханням. Фіксований погляд (розширення зіниць), втрата свідомості.	Можуть свідчити про внутрішню кровотечу зі значною втратою крові.

ОПІКИ фіксуються приблизно у 10% випадків фізичного насильства. Про не випадковість їх виникнення свідчить форма ушкодження.

Ступінь серйозності опіку залежить не лише від температури гарячого предмета або рідини, а й від тривалості безпосереднього впливу. Діти інстинктивно відсуваються від джерел тепла після випадкового зіткнення з ними, тому наявність великої кількості сильних опіків завжди свідчить про те, що дитину насильно тримали поблизу гарячого предмета (сухі опіки) або в гарячій рідині (див. таблицю 3.6).

Таблиця 3.6

ОПІКИ

Характер ушкодження	Пояснення
Округлі, у вигляді пухирів приблизно однакового розміру із поглибленням посередині.	Притискання до шкіри дитини підпалених цигарок.
Опіки у вигляді тавра, що відтворює обрис предмета.	Нанесення ушкоджень із використанням предметів повсякденного ужитку (праска, радіатор, щипці для волосся, розпечена виделка тощо).
Сухі контактні опіки.	Виникають у результаті того, що ту або іншу частину тіла дитини притискають до нагрітого приладу (праски, плити тощо) або тримають руку дитини над відкритим вогнем чи електричною плитою.
Опіки круглої форми, які пошкоджують тільки геніталії та сідниці.	Виникають внаслідок занурення дитини у гарячу воду відповідними частинами тіла.
«Бубликовий опік».	Виникає в результаті занурення дитини до гарячої вани таким чином, що певна частина тіла виявляється притиснутою до дна (ушкоджуються сідниці, геніталії, задня поверхня стегна і ніг, а місце, яке притискається до дна ванни, залишається захищеним від тривалого контакту з гарячою водою).
«Панчішний опік» / «Рукавичковий опік».	Занурення у гарячу воду ніг / рук дитини.

Можливі наочні ознаки фізичного насильства представлені у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

НАОЧНІ ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Вид насильства	Сексуальне використання дитини для задоволення сексуальних потреб дорослих, втягнення до заняття проституцією, в тому числі до порнографічних дій і т. п. з метою одержання прибутку
Ознака в дитини	<ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, не властиве дітям певного віку; • висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку); • ознаки вагінального або анального проникнення стороннього тіла; • підліткова проституція; • вагітність (для молодших підлітків); • сексуальні злочини серед неповнолітніх; • сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; • нерозбірлива та/або визивна сексуальна поведінка; • уникнення контактів з ровесниками, відсутність догляду за собою; • ігри сексуального характеру, що не відповідають віку дитини (для дітей, молодших за юнацький вік); • синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній, під душем, що має надмірний характер; • вжиття дитиною запобіжних заходів, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, одночасно надягнені декілька пар штанців тощо); • сексуалізація поведінки: ініціювання сексуальних дій з іншими, схиляння однолітків або молодших дітей до сексуальних маніпуляцій; • відверті пропозиції або натяки дітям або дорослим щодо готовності задовольнити їх сексуальні примхи; • залучення до комерційного сексу.

Є ще низка ознак, які самі по собі не є доказом факту вчинення сексуального насильства щодо дитини, але вони мають підштовхнути фахівця до детального вивчення усіх обставин, аби відкинути чи підтвердити наявність сексуального зловживання дитиною. Серед таких індикаторів слід назвати такі (див. таблицю 3.8)⁹:

⁹ При підготовці використані матеріали посібника: Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф. За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. – К.: ВГЦ "ВОЛОНТЕР", 2010. – 168 с.

Таблиця 3.8

ОЗНАКИ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Тип ознаки	Опис
Фізичні	<ul style="list-style-type: none"> • екзема, дерматит, герпес на обличчі, губах, у ротовій порожнині; • пошкодження прямої кишки; почервоніння ануса, ректальні кровотечі; • порушення цноти та проникні травми геніталій; • розширення піхви; свіжі пошкодження (рани, подряпини); • супутні інфекції, інфекції, що передаються статевим шляхом; вагінальні кровотечі; • наявність синців у різних частинах тіла; • наявність гематом і укусів на грудях, сідницях, ногах, нижній частині живота, стегнах; • вагітність у старших підлітків; • уретральні запальні процеси.
Емоційні	<ul style="list-style-type: none"> • відчуття провини, сорому; • заглиблення у себе; • замкненість, ізоляція, уникнення контактів з однолітками; • страхи та тривога незрозумілого походження, які не мають очевидної причини (страх роздягатися на медогляді, тривожність перед настанням вечірньої пори, страх перед чоловіками або певними особами, страх залишатися на самоті з конкретною людиною тощо); • прихована та придушена агресія, злість; • розлади уваги; • порушення концентрації пам'яті, сприймання; • різке і несподіване погіршення шкільної успішності; • самокалічення, суїцидальні думки та спроби суїциду.
Поведінкові	<ul style="list-style-type: none"> • агресивна і жорстока поведінка, крадіжки; • повернення до більш ранніх форм поведінки, які дитина вже «переросла», особливо у малих дітей (наприклад, смоктання пальців, нетримання сечі); • втечі з дому; • вживання алкоголю, психоактивних речовин; • постійна нав'язлива мастурбація (навіть у присутності інших дітей або дорослих); • мастурбація у допідлітковому віці.

Нехтують потребами дитини не лише у сім'ях з низьким матеріальним статком. Іноді батьки або особи, що їх замінюють, поводять себе таким чином через брак батьківських навичок та вмінь (наприклад, у випускників інтернатів), через нелюбов до дитини тощо. Більшість дітей, про яких погано піклуються і чийми потребами нехтують, це діти, батьки яких зловживають алкоголем або вживають наркотичні речовини. Можливі наочні ознаки економічного насильства представлені у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

НАОЧНІ ОЗНАКИ ЕКОНОМІЧНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Вид насильства	Економічне – свідоме нехтування потребами дитини, послідовна відмова забезпечити її життєві потреби в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні
Ознаки	<ul style="list-style-type: none"> • ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини¹⁰, здутий від недоїдання живіт, постійно хворобливий вигляд дитини; • дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; • застарілий брудний одяг, який не відповідає віку дитини (замалий або завеликий) та погодним умовам; • дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся («сороче гніздо» на голові), брудна шкіра, поганий запах, відсутність зачіски тощо; • відсутність в дитини речей першої необхідності; • постійне невідвідання шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт; • втечі з дому; • брак необхідного медичного лікування (неліковані захворювання, неліковані зуби тощо), часті захворювання, спричинені браком гігієни; • дитина залишена на саму себе, жебракує, займається бродяжництвом, дрібними крадіжками, зокрема, чужої їжі, грошей тощо; • є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку), дитина постійно втомлена, може засипати на уроках; • дитину уникають інші діти

Існують і інші показники, що можуть свідчити про вчинення економічного насильства щодо дитини, зокрема, йдеться про особливості домашньої атмосфери, в якій зростає дитина, та поведінки батьків¹¹.

Характерними для побуту, в якому дитина зазнає нехтування, є такі явища:

- брак їжі для дитини;
- брак іграшок, книжок, розваг тощо;

¹⁰ Таблиця вікових норм ваги наведена у Додатку 1.

¹¹ Наводиться за матеріалами посібника: Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф. За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. – К.: ВГЦ "ВОЛОНТЕР", 2010. – 168 с.

- у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах;
- вдома холодно, панує безлад та антисанітарія у домі (відкриті сміттєві баки; залишки їжі, що гниють; екскременти тварин і людей);
- наявність в оселі та у безпосередній близькості до неї місць підвищеної небезпеки (бите скло, гострі кути, відкрита електропроводка, пацюки та інші паразити, а також неогорожені висотні споруди, з яких дитина може впасти).

Щодо поведінки осіб, які вчиняють економічне насильство щодо дитини (перш за все йдеться про батьків та осіб, які їх замінюють), то вони:

- постійно залишають дитину (перш за все маленьку) напризволяще, на самоті;
- надовго залишають дітей у інших людей (сусідів та навіть незнайомців);
- не знають потреб дитини, відповідних її віку та не займаються її розвитком;
- перешкоджають у навчанні (забороняють ходити до школи тощо);
- примушують дитину постійно доглядати за молодшими дітьми на шкоду її навчанню, розвитку, відпочинку тощо;
- погано годують дітей, вважають, що маленька дитина повинна їсти те, що й дорослі (їжа не відповідає віку дитини);
- не звертаються по медичну допомогу для дитини або звертаються лише тоді, коли дитина перебуває у надзвичайному стані.

Виокремлення психологічного насильства в окремий підрозділ є доволі умовним, адже воно супроводжує всі інші види насильства, і саме психічний розвиток дитини потерпає від жорстокого поводження. Окрім того, психологічні наслідки насильства дещо відрізняються у різному віці. Отже, у таблиці 3.10 представлені найбільш характерні з них – ті, які притаманні всім віковим категоріям.

Таблиця 3.10

НАОЧНІ ОЗНАКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Вид насильства	Психологічне насильство – відсутність любові та уваги до дитини, приниження її людської гідності або нехтування нею
Ознака	<ul style="list-style-type: none"> • агресивність, схильність до нищення і насильства, вибухи гніву, ворожість до оточення; • уповільнене мовлення, нездатність вчитися, відсутність знань, загальновідомих дітям відповідного віку; • ознаки розумової відсталості внаслідок соціальної та педагогічної занедбаності; • надто висока зрілість та відповідальність порівняно зі звичайними для цього віку; • уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми; • занижка самооцінка, тривожність; • надсильне та нав'язливе прагнення ласки та похвали; • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому;

- страх фізичного контакту;
- депресія, спроби самогубства;
- вживання алкоголю або наркотиків;
- психосоматичні хвороби, на кшталт болю в животі;
- нав'язливі страхи;
- насильство по відношенню до свійських тварин та взагалі до більш слабших істот;
- почуття провини за отримання фізичних ушкоджень, навіть випадкових.

Крім того, оцінюючи поведінку дитини безпосередньо в ході опитування, фахівець також може зробити висновок стосовно вчинення насильства щодо неї, навіть коли немає явних фізичних ознак. У таблиці 3.11 наведено ознаки, індикатори насильства, які безпосередньо виявляються у порушеннях поведінки, тобто їх можна спостерігати в прямому контакті з дитиною.

Таблиця 3.11

ОЗНАКИ, ЯКІ БЕЗПОСЕРЕДНЬО ВИЯВЛЯЮТЬСЯ В ПОВЕДІНЦІ ДИТИНИ

Характер порушення	Прояв
Агресивність	Ламає речі, штовхає, б'є, щипає чи кусає інших людей, плюється, лається
Негативізм	Робить все «навпаки», відмовляється відповідати на будь-які запитання, постійно застосовує слова «не хочу» або «не буду»
Демонстративність	Відвертається, повертається спиною, здійснює «підкреслені» рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, слідкує за реакцією на свої дії негативістського характеру
Емоційна відгородженість	Уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне «відмовчатись», майже не рухається
Псевдоглухота	Не виконує прохань або не відповідає на запитання, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	Легко збуджується, «спалахує», кричить, поводить себе агресивно, починає плакати
Дратівливість	Легке виникнення образи, незадоволений вираз обличчя
Конфліктність	Поведінка, спрямована на те, або викликати роздратування, спровокувати сварку
Блазування	Реагує сміхом на слова слідчого, кривляється, перекиривлює знайомих

Нерішучість	Постійно вагається, зволікає з відповідями, постійно дивиться на реакцію дорослого, виглядає збентеженою та наляканою
Тривожність	Блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина неочікувано та зненацька здригається, демонструє немотивовану боязкість тасторожкість
Скутість	Рухова скутість у новій ситуації
Нездатність сконцентруватися	Легко відволікається, не може сконцентруватись на питаннях, які доводиться повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість	Швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти та говорити раніше, ніж повністю почує питання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надлишкова
Мовна розгальмованість	Розмовляє надто гучно; темп мовлення прискорений, «говорить швидше, ніж думає», «захлинається» словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій (для старших підлітків і юнаків)	Не розуміє складні речення або довгі пояснення
Нерозуміння простих мовних конструкцій	Не розуміє найпростіші речення, запитання та речення
«Застрагача» поведінка	Малює елементи, що постійно повторюються; постійно повторює одну і ту ж фразу / одні і ті ж самі рухи, довго не може переключитись з одного на інше, «нав'язливість» при спілкуванні
Знижена розумова та фізична працездатність	Легка стомлюваність

Звичайно, виявити та зафіксувати всі ознаки насильства щодо дітей досить важко, тому на допомогу фахівцям було створено авторську методику (базові індикативні таблиці), в якій виокремлено та визначено основні характеристики дітей, що потерпають від жорстокого поводження. Індикативні таблиці узагальнюють усю наведену вище інформацію, дозволяючи виявити картину поводження з дитиною та якомога повніше зафіксувати ті чи інші прояви насильства.

Методика складається з чотирьох таблиць. В першій таблиці відокремлені наочні ознаки насильства над дитиною; в другій – непрямі індикатори жорстокого поводження з дитиною. Третя таблиця містить у собі ознаки насильства, що виявляються співробітником органів внутрішніх справ завдяки опитуванню родичів, сусідів і т. ін. У четвертій таблиці представлені ознаки, на які треба звертати першочергову увагу під час повторного опитування дитини.

Повністю текст методики надано в Додатку 2; за необхідності фахівець може зробити необхідну кількість копій і робити примітки безпосередньо в них.

ПРОЦЕС ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ¹²

Насильство та жорстоке поводження з дітьми стає дедалі більш поширеним явищем у світі та Україні. Як свідчать дані численних соціологічних опитувань, близько 40% осіб, які не досягли повноліття, вважають, що ця проблема є актуальною для нашої країни. Діти найчастіше зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина зіткнулася з цим у власній родині. Тенденція до зростання злочинності по відношенню до дітей дедалі більше привертає увагу громадськості до цієї актуальної проблеми та активізує діяльність неурядових організацій щодо попередження жорстокого поводження з дітьми та захисту прав малолітніх осіб, які стали свідками чи жертвами злочинних подій. При підготовці цього розділу були використані матеріали поради для фахівців «Як опитувати дитину» Аліції Будзинської, виданого Всеукраїнською благодійною організацією Український фонд «Благополуччя дітей» в рамках проекту «Дитинство без насильства – покращення системи захисту дітей у Східній Європі» та є адаптованим перекладом одноіменного видання Польської організації «Фундація «Нічії діти».

4.1. Психологічні аспекти оцінки свідчень дітей - свідків та жертв насильства

Характер події

Зміст і форма свідчень дитини залежить від характеру обставин справи. Дитині важче помітити, запам'ятати й описати події, які:

- незвичні, незрозумілі, опис яких вимагає особливої інформації, яка виходить за межі знань дитини про навколишній світ;
- травматичні для дитини, пов'язані із сильними емоціями та негативним досвідом.

Наприклад, по-різному виглядають розповіді про дорожньо-транспортну пригоду восьмирічної дівчинки, яка розрізняє автомобілі за кольором, та 13-річного підлітка, який ними захоплюється і розуміється на правилах дорожнього руху. Відмінності між їхніми свідченнями стосуватимуться, зокрема, кількості подробиць і взаємозв'язків між ними.

З точки зору змісту й форми розповідь про поведінку винуватця сексуального розбещення, представлена дошкільником, який не розуміє значення вчинених дій та не володіє знаннями у галузі анатомії й фізіології людини, відрізнятиметься від розповіді 13-річного підлітка в період статевого дозрівання, для якого обставини справи є зрозумілими, але становлять табувану тему.

У цьому випадку відмінності у розповіді можуть стосуватися як кількості й значення описаних подробиць, так і спонтанності висловлювань. У свою чергу, у ви-

¹² У процесі підготовки даного розділу було використано матеріали Аліції Будзинської «Як опитувати дитину. Поради для фахівців, які беруть участь в опитуваннях малолітніх свідків та потерпілих».

падку розповіді дитини про травматичний досвід слід враховувати відсутність запам'ятовування тих елементів злочину, які супроводжувалися негативними емоціями.

Особливе значення відіграють емоції у випадку отримання свідчень від дитини - жертви сексуального насильства, оскільки ці події викликають у дитини почуття провини, сором, самозвинувачення, нехтування та засудження оточуючих.

Особливості сприйняття та передачі інформації

На сприйняття певної інформації суттєво впливають умови, в яких відбувається спілкування дитини-жертви або дитини-свідка з дорослим. Важливими є, зокрема:

- відстань свідка від місця події;
- перспектива, з якої він може сприймати інформацію;
- час перебування під впливом різних подразників;
- інші події, що є фоном для основної події;
- елементи, які перешкоджають у сприйнятті інформації (наприклад, галас);
- освітлення;
- можливість використання при сприйнятті інформації різних аналізаторів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику).

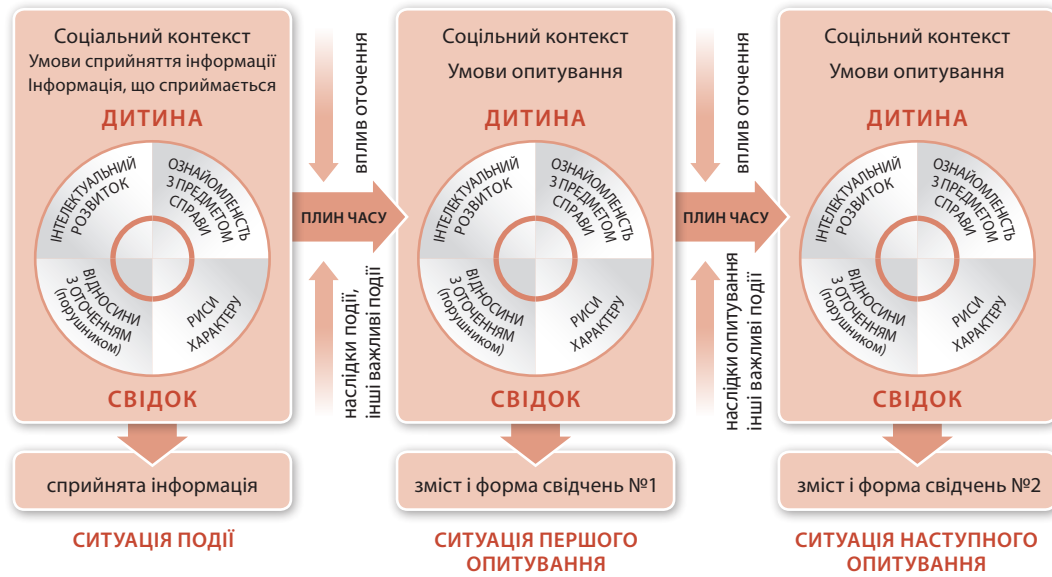
Наприклад, якщо дитина-свідок має описати стіл, на якому серед іншого посуду знаходилась ваза, наповнена різними фруктами, можна припустити, що найкраще вона запам'ятає той фрукт, який не лише бачила, а й торкалася, нюхала і пробувала на смак. Пошкодження слідів пам'яті в період між опитуванням і подією можуть спричинити:

- особи з близького оточення дитини свідомо або несвідомо, через розмови з нею, навіювання власних оцінок та інтерпретації подій;
- новий досвід дитини, який накладається на вже існуючий;
- інші важливі в житті дитини події;
- зміни в оточенні дитини, які зазвичай є наслідком розкриття нею інформації про обставини злочину та початком процедури розслідування.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Якщо дитина є жертвою або свідком події, варто запланувати одне опитування і провести його таким чином, щоб отримати вартісний доказовий матеріал у даній справі.

Нижче наведено чинники, які є важливими для змісту й форми свідчень опитуваної дитини, з урахуванням різних стадій провадження у справі. Водночас доцільно докласти зусиль, аби діти-жертви чи діти-свідки брали участь в опитуванні, якщо це можливо, лише один раз у відповідний час у зручних умовах і з використанням відповідних технік. Такий підхід гарантує безпеку дитині та сприяє отриманню цінного доказового матеріалу у справі.

Мал. 6. Схема, що зображує чинники, які впливають на зміст і форму показань свідка та динаміку їх змін.

4.2. Час опитування

Питання часу в контексті опитування дитини - свідка чи жертви, пов'язане з трьома аспектами:

- частиною дня, під час якої відбувається опитування;
- часовою віддаленістю між опитуванням та подією злочину, яка є предметом свідчень;
- тривалістю опитування.

Вибір частини дня, часу, коли відбуватиметься опитування дитини - свідка чи жертви

Опитування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно планувати з урахуванням розкладу їх дня, обираючи період оптимальної активності. Розповідь дитини про події, часто незрозумілі й травматичні, вимагають від неї значних зусиль (емоційних, інтелектуальних, вольових). З огляду на це, варто уникати опитування у післяобідній час, час денного сну або – у випадку хвороби дитини – у час прийому ліків. Для дітей середнього та старшого шкільного віку варто подбати про те, щоб години опитування не збігалися з іншими важливими або особливо привабливими для свідка чи потерпілого заняттями. Якщо не дотримуватися цих рекомендацій, то можна очікувати зниження готовності дитини до співпраці, її мотивації до надання свідчень.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Заплануйте годину опитування дитини на час її оптимальної активності, час, який не збігається з іншими важливими для неї заняттями.

Необхідно докласти зусиль, щоб перед визначеним днем опитування дитини - свідка чи жертви зібрати детальну інформацію щодо обставин справи з інших джерел.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

За можливості, опитування дитини має проводитися на етапі досудового слідства, коли встановлено особу, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за фактом скоєння якого порушено відповідну кримінальну справу. Це збільшує шанси на те, що дитину опитуватимуть лише один раз.

Перед опитуванням необхідно зібрати інформацію про саму дитину, її середовище. Це може зробити особа, яка веде процесуальну дію. Однак, найдоцільніше залишити виконання цього завдання психологу, якщо він був залучений до участі в опитуванні дитини. Інформація про дитину полегшить проведення бесіди з нею, а також визначить очікування, які враховують рівень її розвитку та розуміння досвіду, системи ставлень, мотивації до співпраці з особою, яка проводитиме опитування. Це дозволить зважено вести процесуальну дію за участю дитини.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Перш ніж розпочати опитування дитини, постарайтесь зібрати інформацію про неї та її оточення, а також визначте очікування стосовно неї на підставі даних про обставини справи, відомих з інших джерел.

Планування часу опитування дитини не може бути випадковим. При цьому не існує універсальних порад чи рекомендацій. Планування дати проведення процесуальної дії за участі дитини має відбуватися індивідуально, відповідно до конкретної ситуації, з усвідомленням значення цього рішення для збирання та оцінки доказів у справі. Плануючи час опитування дитини - свідка чи жертви, слід враховувати:

- вік та рівень розвитку;
- психофізичний стан (особливо, коли йдеться про фізичне, психологічне або сексуальне насильство);
- специфіку виховання й рівень турботи про дитину в сім'ї.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Чим молодша дитина, тим коротшим має бути період, який віддаляє опитування від подій, які є предметом доказування у справі. Подібний принцип стосується також дітей-свідків, інтелектуальний розвиток яких проходить із затримкою або є негармонійним.

Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати негативні емоції, пов'язані з почуттям зазваної нещодавно кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігу пізнавальних процесів дитини, а значить, обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми. Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно прово-

дитися в період проявів у дитини симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя. З іншого боку, термін опитування дитини - жертви чи свідка, занадто віддалений від події злочину, є несприятливим з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку.

Сліди пам'яті можуть також пошкоджуватися у зв'язку із психологічними захисними механізмами, виробленими дитиною внаслідок негативних подій, а також у процесі свідомого або несвідомого впливу оточення та набуття нового досвіду. Плануючи опитування дитини, слід звернути увагу на те, яким є процес виховання і турбота про дитину в сім'ї, хто цим займається, яке ставлення близьких осіб до провадження, що ведеться, якими будуть наслідки свідчень дитини для неї самої та для її найближчого оточення.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Слід враховувати, що у дитини після пережитої травми можуть мати місце симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які унеможливають отримання вартісного доказового матеріалу від свідка, а спроба проведення опитування в цей період може призвести до інтенсифікації небажаних симптомів. Якщо дитині надається медична або психологічна допомога, варто узгодити термін (дату) її опитування з лікарем або психологом.

Дитина, яка внаслідок події злочину, що є предметом справи, опинилася у складних життєвих обставинах або несприятливих психологічних умовах, відчуватиме себе незахищеною. Її бажанню давати свідчення заважатиме занепокоєність щодо наслідків розповіді як стосовно неї самої, так і близьких осіб, а також щодо можливої помсти з боку винуватців злочину (особливо у випадку, коли вони мають доступ до дитини). Якщо дитина знаходиться в безпечній сімейно-виховній ситуації та отримує підтримку близьких людей, їй легше буде виконати роль свідка.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Намагайтеся планувати процесуальні дії за участю дитини на час, коли вона перебуває у безпечній, стабільній сімейно-виховній ситуації, і коли вона ізольована від осіб, які можуть їй загрожувати або маніпулювати нею.

Тривалість опитування

Тривалість опитування повинна визначатися з урахуванням можливостей дитини. Чим молодшою є дитина, тим швидше вона втомлюється, і тим легше вплинути на її пізнавальні процеси. У такому випадку дитина гірше зосереджує увагу й слабше мобілізує пам'ять. Втома може також спричинити збільшену податливість до навіювання та схильність до випадкових і непродуманих відповідей, аби завершити обтяжливу розмову.

Отже, варто під час проведення опитування спостерігати за дитиною та реагувати на сигнали, що свідчать про її втоми. У разі потреби можна змінити форму її активності, пропонуючи, наприклад, виконати малюнок або оголосити перерву.

Здатність до зосередження уваги дошкільнят є короткотривалою і зазвичай обмежується 20–30 хвилинами. Школярі, чий інтелектуальний та соціально-емоційний розвиток відбувається гармонійно, звикли зосереджувати увагу в 45-хвилинному ритмі. Однак варто пам'ятати, що інформація, яку переказують малолітні свідки, є для них дуже обтяжливою з емоційної точки зору, а це значить – порівняно зі шкільним матеріалом – передача такої інформації є більш виснажливою.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Чим молодшою є дитина, тим коротшою повинна бути тривалість процесуальних дій за її участі.

Буває так, що старші діти хочуть якнайшвидше надати свідчення й віддають перевагу ситуації, коли опитування проводиться без перерви.

Плануючи опитування дитини, слід подбати про те, щоб вона не чекала занадто довго на початок процесуальної дії за її участі. Очікування опитування є обтяжливим і спричинює втому, а також викликає занепокоєння. Дослідження переконують, що довге очікування, а потім поспіх під час опитування негативно впливають на зміст і форму свідчень.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Визначайте тривалість опитування з урахуванням можливостей дитини, а при плануванні процесуальної дії за її участі врахуйте потребу в перервах та необхідність пристосування до індивідуального темпу роботи дитини - жертви чи свідка.

4.3. Особи, які проводять опитування та присутні під час його проведення

Особи, які проводять опитування

Слід обмежити кількість осіб, які беруть участь в опитуванні дитини. Значна кількість людей, особливо тих, які активно ведуть себе під час розмови з дитиною, може викликати у неї відчуття дезорієнтації, зниження уваги, призвести до втрати довіри і тим самим обмежити готовність до взаємодії.

Щоб отримати від дитини якомога точнішу інформацію, особа, яка проводить опитування, повинна створити сприятливу атмосферу та бути неупередженою.

Досягти цієї мети допомагає формулювання зрозумілих для дитини запитань. Особа, яка проводить опитування, має забезпечити таке взаєморозуміння, аби процес спілкування з дитиною про доволі важливі, а іноді й неприємні речі та події були їх спільним завданням, яке необхідно виконати.

Існують певні вимоги до особи, яка здійснює опитування дитини. Серед них найважливішими є такі:

- урахування рівня розвитку та можливостей дитини
- гнучкість
- об'єктивність
- емпатія

Урахування рівня розвитку та можливостей дитини полягає в тому, щоб помітити й використати в контакт з нею інформацію про її здібності у сфері комунікації, знання про оточуючий світ і обставини справи, пам'ять, мислення та емоційну зрілість. Запитання, що адресуються дитині, мають ставитися з урахуванням її мовних можливостей, а також знань і досвіду. Гнучкість передбачає, що сам вік дитини - свідка чи жертви не має вирішального впливу на її можливості й не зумовлює вірогідності її висловлювань. Рекомендується не дотримуватися жорстких сценаріїв, прийнятих згідно з правилами, що впливають з вікових особливостей, а враховувати індивідуальні особливості дитини – темп її роботи, процес мислення й розуміння світу. Рекомендація щодо об'єктивності нагадує про необхідність нейтрального ставлення особи, яка веде опитування, уникання тенденційності, що може проявлятися свідомо чи несвідомо у голосі, міміці, позі тіла або запитаннях, які містять вказівку щодо відповідей або їхню оцінку. Емпатія полягає в допомозі дитині впоратися зі страхом, пов'язаним із раніше пережитим негативним досвідом та із ситуацією опитування.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Визначте, хто буде особою, яка вестиме опитування дитини, а хто виконуватиме другорядну роль.

Варто висловлювати розуміння емоцій та проблем дитини - жертви чи свідка, аби пом'якшити напруження й тривогу, які, безперечно, перешкоджають зосередженню уваги й викладу обставин справи. Наприклад, положення польського законодавства дозволяють, а в особливих випадках зобов'язують особу, яка проводить опитування дитини, викликати психолога-експерта для участі в ньому. Слід зауважити, що не кожен психолог - експерт має відповідну підготовку для роботи з дитиною - жертвою чи свідком, особливо з дитиною, яка постраждала, зокрема, від сексуальної експлуатації. При виборі психолога - експерта слід врахувати його:

- знання в галузі психології розвитку й клінічної психології;
- знання технік опитування дітей - свідків чи жертв;
- рівень теоретичної підготовки;
- досвід і професіоналізм у встановленні контакту з дитиною;
- особистісні риси (наприклад, емпатійність, терпіння тощо).

Особа, яка проводить опитування, має бути терплячою, пристосувати власний темп розмови до можливостей дитини, проявляючи одночасно такт, винахідливість та креативність у контакт з дитиною.

Особа, яка проводить опитування, має дотримуватися об'єктивного підходу, проявляти емоційну стриманість стосовно обставин справи й усіх осіб, які беруть у ній участь, не допускати професійних та особистих упереджень.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Дотримуйтеся розмежування ролей психолога-експерта та інших його функцій. Експертом не може бути особа, з якою дитина була раніше знайома, особа, яка веде терапевтичні заняття з дитиною, яка раніше проводила її діагностування для інших потреб, або особа, пов'язана будь-яким чином з дитиною та її сім'єю.

Особи, які присутні під час проведення опитування

Особа, що проводить опитування, має враховувати вплив присутньої особи, близької дитині, на процес опитування. Буває так, що у цій процесуальній дії беруть участь також інші, чужі дитині, особи, які також впливають на зміст і форму її висловлювань.

У цьому випадку варто, щоб вони займали місце, максимально віддалене від дитини, не знаходилися перед її очима і вели себе пасивно, не проявляючи жодних емоцій. Оптимальною є ситуація, коли вони знаходяться в іншому приміщенні з можливістю спостереження за ходом процесуальної дії через одностороннє скло або за допомогою аудіотехніки.

Практика показує, що найдоцільніше записати за допомогою відповідної техніки опитування дитини - свідка чи жертви, що проводиться лише суддею/ прокурором, яким асистує психолог - експерт, без присутності у приміщенні інших осіб, з можливістю гарантування їм спостереження за ходом процесуальної дії за посередництвом аудіотехніки або одностороннього скла.

Особи, які мають право ставити запитання дитині - свідку чи жертві, можуть скористатися посередництвом психолога, передаючи їх зміст під час перерви в опитуванні або за допомогою слухавок.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Постарайтесь поговорити з батьками або опікунами дитини - жертви чи свідка про його потреби й переживання, пов'язані з участю в процесуальній дії, та переконати їх у небажаності впливу на свідчення дитини.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

На самому початку поясніть дитині, хто ви і ким є інші присутні особи, та в чому полягає їхня роль. Розкажіть про конфіденційність та її межі. Не давайте дитині обіцянок, яких не зможете виконати.

Роль психолога під час проведення опитування

Активність психолога повинна проявлятися не лише під час опитування. Його завданням має бути також підготовка дитини до свідчень, врахування рівня її розвитку, пояснення її ролі у провадженні. Крім того, він повинен подбати про якнайсприятливішу емоційну форму дитини, що служить належній мотивації до співпраці та свободі викладу інформації, а також про її підтримку під час проведення процесуальної дії.

На думку більшості правників, а також психологів, які займаються проблематикою опитування дітей - свідків чи жертв, участь експерта в опитуванні та аналіз матеріалів справи не є достатніми для психологічної оцінки викладу інформації. Необхідним є також проведення відповідного психологічного обстеження дитини, важливого для оцінки рівня її розвитку, здібностей у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворення сприйнятих вражень, а також соціально-емоційного функціонування з ураху-

ванням тих особливостей, які є важливими для змісту й форми свідчень, з'ясування можливих механізмів, які перешкоджають викладу подій (див. підрозділ 4.1).

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Психолог-експерт не приймає рішення щодо достовірності показань малолітнього свідка. Спираючись на участь в опитуванні та психологічне обстеження, він передає суду матеріал для оцінки доказової вартості показань дитини.

Приклади питань, що визначають обсяг висновку психолога-експерта, який бере участь в опитуванні малолітнього свідка або потерпілого:

- Яким є інтелектуальний розвиток дитини - свідка?
- Якими є особливості дитини - свідка чи жертви у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворювання сприйнятої інформації?
- Які риси є помітними у соціально-емоційному розвитку дитини, якої стосується висновок, а також як вони впливають на зміст і форму показань?
- Якими є відносини дитини з іншими особами та ставлення дитини до них – підозрюваного/обвинуваченого, потерпілої особи, інших свідків?
- Чи схильна дитина до брехні, фантазування?
- Чи легко дитина піддається впливу інших осіб?

Психологи, які мають досвід роботи з дітьми-свідками, вбачають необхідність врахування у своїх висновках можливостей участі дитини-свідка у подальших процесуальних діях і умов, за яких ці дії мають відбуватися: як з метою захисту інтересів свідка, так і для отримання від нього цінного доказового матеріалу.

У постанові, що допускає участь психолога-експерта, доцільно поставити такі питання:

- можливість участі малолітнього свідка в подальших процесуальних діях;
- місце та час проведення такої можливої процесуальної дії;
- особи, присутні під час проведення процесуальних дій;
- присутність обвинуваченого під час процесуальної дії за участі дитини;
- присутність батьків, опікунів або інших осіб, близьких дитині, під час передбачуваних процесуальних дій.

Питанням, суттєвим з правової точки зору, яке належить до компетенції психолога-експерта, є оцінка наслідків травми, зазваної опитуваною дитиною, яка потерпіла внаслідок подій, що становлять предмет провадження. Це важливо особливо у випадку малолітніх жертв фізичного, психічного і сексуального насильства.

4.4. Процес опитування

Після вибору часу і місця опитування дитини - жертви чи свідка варто провести розподіл запланованої процесуальної дії на етапи, кожний з яких виконує певну функцію. Виокремлюють такі фази опитування:

ПОПЕРЕДНЯ ФАЗА · ВСТУПНА ФАЗА · ФАЗА ВІЛЬНОЇ РОЗПОВІДІ ФАЗА ДЕТАЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ · ЗАКЛЮЧНА ФАЗА

Попередня фаза

Ця фаза охоплює дії, які передують контакту з дитиною. Вона полягає в отриманні інформації про дитину - свідка чи жертву – її пізнавального, соціального та емоційного розвитку, а також щодо її найближчого оточення і сім'ї. Знання сильних і слабких сторін дитини уможливіть встановлення з нею правильного контакту, дозволить уникнути недоречних і небезпечних запитань (наприклад, про школу, якщо у дитини проблеми з навчанням). Варто дізнатися від опікуна дитини, в якому вона зараз стані, чи була підготовлена до опитування, чи знає мету запланованої процесуальної дії, і з яким настроєм до неї приступатиме.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Рівень розвитку та стан дитини перед початком опитування допоможе визначити психолог-експерт, у розпорядженні якого є ціла низка діагностичних процедур.

Під час попередньої фази слід остаточно визначити, хто братиме участь в опитуванні і хто виконуватиме в ньому провідну роль.

Варто також перевірити, чи підготовлена відповідним чином кімната, а у випадку використання відеоапаратури – подбати про перевірку її справності.

Важливо також розпланувати найважливіші теми, на які необхідно поговорити з дитиною.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Перш ніж розпочати опитування дитини, визначте, яку інформацію ви хочете від неї отримати, які питання можуть бути вирішені за її участі.

Вступна фаза

Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, пояснення її мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з нею.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Із самого початку використовуйте ім'я дитини. До підлітків звертайтеся на ім'я і не використовуйте форми, передбаченої для дорослої особи, – вона є неприродною для дитини і може викликати збентеження.

Слід у зрозумілій і доступній для дитини формі представитись, повідомити, ким є особа, яка веде опитування, і в чому полягає її робота. Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, сказати: «Я – суддя. Моєю роботою є розмови з дітьми про різні справи, клопоти... події...», або «Я – слідчий/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми і стараюсь, щоб вони були в безпеці».

Можна також запитати дитину, чи знає вона, ким є особа, що веде опитування, і

якою є мета розмови. Це дозволить зорієнтувати дитину щодо ситуації та дізнатися, чи налаштована вона на співпрацю. Наприклад: *«Мене звати... Ти знаєш, хто я такий? Ти знаєш, у чому полягає моя робота? Ти знаєш, чому ти сьогодні сюди прийшла/прийшов? Ти знаєш, про що я розмовляю з дітьми?»*

Працюючи зі старшими дітьми, слід представитися їм та розповісти про свою роль зрозумілими для них словами, з тим, щоб вони зрозуміли мету опитування та важливість його результатів. Варто заохочувати їх до запитань на вищезгадані теми, а потім надати якнайповніші відповіді на них. Це сприяє готовності свідка до співпраці.

Розмову з дитиною – незалежно від віку – слід починати з **нейтральних, безпечних тем**, пам'ятаючи при цьому, що вступна фаза не може тривати занадто довго.

Дітей дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, запитати про улюблену гру, телепрограму, улюблені страви. Якщо предметом справи є проблеми, пов'язані з функціонуванням сім'ї, то під час вступної фази слід уникати тем, пов'язаних з нею. Якщо відомо, що у дитини є проблеми у відносинах із однолітками, то дана тема також не повинна згадуватися на цьому етапі.

Розмова на нейтральні теми слугує не лише встановленню контакту з дитиною. Її метою є також попереднє з'ясування можливостей дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень, а також зниження її емоційного напруження, пов'язаного із ситуацією опитування. Вона дозволяє також – при аналізі матеріалу – здійснити порівняння способу викладу свідком безпечної та обтяжливої для нього інформації, пов'язаної з предметом справи.

Під час вступної фази необхідно встановити, **чи дитина в змозі відрізнити правду від брехні** та ознайомити її з **обов'язком говорити правду**.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Ваші привітання дитині повинні бути дружніми, оскільки від цього значною мірою залежить встановлення контакту, який сприятиме відвертій розповіді.

Можна просто запитати дитину, що означає говорити правду, а що означає обманювати, а також що може трапитися, якщо хтось обманює. У випадку маленької дитини, якщо з'являється підозра, що у неї є труднощі з визначенням правди і брехні, можна сказати кілька правдивих і неправдивих речень, за кожним разом питаючи дитину, чи речення є правдою, чи брехнею.

Наприклад, якщо дитина раніше проявила знання кольорів і вдягнена в жовту блузку, можна спробувати оцінити її уміння розпізнавати обман, питаючи: *«Якщо я скажу, що твоя блузка є зеленою, то це правда, чи ні?»*.

У роботі з дошкільнятами допустимим способом визначення вміння дитини розрізняти правду і брехню, а також повідомлення їй про обов'язок говорити правду, є техніка, що використовує малюнок.

Можна використати підготовлені заздалегідь малюнки або виконати їх разом із дитиною перед початком опитування. Приклад малюнка, який допомагає у з'ясуванні вміння дитини розрізняти правду і обман, представлений у Додатку 3. На таблиці міститься зображення двох дітей, одна з яких, показуючи на той самий

предмет, правильно його розпізнає і каже правду, а друга дає неправдиву інформацію. Дитина, яку опитують, має відповісти, яка з намальованих фігур дає правдиву відповідь, а яка каже неправду. Техніка малюнка є безпечною для дитини, зокрема, тому, що не вимагає приписування неправди дорослій особі.

Коли ми встановимо, що дитина правильно показує фігуру, яка каже правду, на малюнку, просимо, щоб вона під час розмови з особою, яка опитує, вела себе так само. Опитуючи маленьких дітей, можна залишити малюнок перед їхніми очима і за потреби нагадувати про обов'язок говорити правду. Для запам'ятовування дитиною обов'язку говорити правду можна попросити її розмалювати на таблиці фігуру дитини, що каже правду. Варто також нагадати дитині, що коли вона не знатиме відповіді, не слід її вигадувати, а признатися у своєму незнанні.

Старшим дітям треба чітко передати інформацію про обов'язок свідків говорити правду і про наслідки цілеспрямованої передачі в ході опитування інформації, що не відповідає дійсності. Слід їм сказати, що їхня розповідь під час опитування є дуже важливою, і що від змісту свідчень залежатимуть рішення суду.

Під час вступної фази значні труднощі викликає повідомлення дитині про **право на відмову від свідчень** у справах, коли обвинуваченим є особа, їй найближча (відповідно до ст. 182 КПК України), а також про право ухилитися від відповіді на несприятливі питання (у значенні ст. 183 КПК України). Варто в такому випадку скористатися допомогою психолога-експерта. Він може пояснити дитині, що вона не мала впливу на поведінку близької їй людини, яка є обвинуваченим, а суд, зокрема, шляхом розмови з дитиною, хоче встановити факти і прийняти рішення, які допоможуть вирішити проблеми.

Необхідно також сказати дитині, що вона не несе відповідальності за неправильну поведінку дорослих. Звільнення маленького свідка від тягаря почуття провини і співвідповідальності (особливо у справах, пов'язаних із сексуальним насильством) є дуже важливим для отримання від нього достовірної, спонтанної розповіді про події.

Часто у справах, пов'язаних із сім'єю та опікою, а також із сексуальною експлуатацією, дитина є єдиним свідком подій, і від її свідчень залежать рішення судів.

Досвід показує, що діти після встановлення контакту з особою, яка проводить опитування, і розмови, яка професійно здійснюється під час вступної фази, рідко користуються правом на відмову від свідчень.

Діти шкільного віку часом питають, хто матиме доступ до протоколу або касети із записом допиту. Їм потрібно дати на цю тему зрозумілу відповідь, яка відповідає дійсності.

Під час вступної фази при обговоренні, не пов'язаних з обставинами справи тем, варто встановити, **чи дитина має схильність до стереотипних відповідей згідно з певним взірцем**. У дітей часом спостерігається тенденція до ствердних відповідей, якщо питання ставить доросла, тобто авторитетна, особа, або до відповідей, які відповідають суспільним очікуванням. Таким чином, вони хочуть догодити своєму співрозмовнику. Буває також, що після першої заперечної відповіді дошкільня дає на всі наступні питання, незалежно від їх змісту, таку саму заперечну відповідь. Це може бути пов'язано з використанням взірця відповіді або дитячою впертістю.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Дозвольте дитині освоїтися із ситуацією. Постарайтесь за допомогою вступної фази опитування зробити так, щоб воно стало вашим спільним завданням, яке необхідно виконати.

На вступному етапі необхідно спробувати з'ясувати, якою інформацією щодо обставин справи володіє дитина. Якщо вона була свідком автокатастрофи, рекомендується запитати її про речі, пов'язані з цією темою, – чи розуміється на автомобілях, чи розрізняє їх марки, чи знає дорожні знаки тощо. Якщо ми будемо питати дитину про колір автомобіля, то раніше ми повинні знати, чи розрізняє вона кольори і чи правильно їх називає.

Якщо опитується дитина дошкільного віку, яка, як припускається, була жертвою педофіла, необхідними будуть питання про назви частин тіла, статевих органів, знання анатомічних відмінностей між особами різної статі, відмінностей у будові тіла, які залежать від віку тощо.

Питання про відомості, пов'язані з обставинами справи, можуть бути вступом до наступного етапу опитування – фази вільного викладу подій.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Від початку контакту з малолітньою чи неповнолітньою особою необхідно пам'ятати про необхідність побудови правильних відносин з нею, пристосування мови до її рівня розвитку і створення безпечної для неї атмосфери.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Слід дотримуватись наступних рекомендацій для налагодження позитивних відносин із дитиною - свідком чи жертвою:

- звертайтеся до дитини за іменем;
- намагайтесь створити безпечну атмосферу, виражайте позитивне, доброзичливе ставлення до дитини;
- говоріть повільно, чітко, спокійним голосом;
- використовуйте просту, зрозумілу для дитини мову;
- часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестом (хитанням головою) або інтонацією;
- переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим;
- підтримуйте відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною;
- переривайте розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно;
- перепитайте дитину, якщо не зрозумієте її висловлювань;
- якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше;

- гідно оцініть зусилля дитини, яка дає показання, але не хваліть за конкретні відповіді, не обіцяйте винагороду;
- скажіть дитині, якщо виникне така потреба, що ви усвідомлюєте, що дитина відчуває занепокоєння, і підкресліть небезпідставність її почуття;
- коли ви намагаєтесь, щоб дитина розповідала про себе, покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка чи потерпілого більш реальною, ближчою людиною (наприклад, запитуючи про тварин, скажіть, яку ви мали тваринку у своєму дитинстві або яка є у вас тепер).

Слід уникати таких помилок:

- не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані;
- не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді;
- не оцінюйте дитину та її висловлювання;
- не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;
- не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, «Це було небезпечно для тебе...», «Це, мабуть, було для тебе жахливим»);
- не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати;
- не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати;
- не питайте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином;
- не оцінюйте близьких дитині осіб;
- не впадайте в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад, плаче, скажіть, що розумієте її реакцію;
- не кажіть дитині «не плач», «не нервуй».

Фаза вільної розповіді

На цій фазі дитина - жертва чи свідок має розповідати про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згаданого змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати. Ця фаза є порівняно безпечною для свідка, оскільки не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями.

Стосовно дитини вона також має особливе значення, бо найменше втручається у хід її думок, дозволяє пізнати її знання щодо обставин справи та термінологію, з нею пов'язану. Крім того, фаза вільної розповіді дає відповідний напрямок запитанням, які ставитимуться під час наступної фази опитування. Важливо ініціювати

вільну розповідь таким чином, щоб дитина знала, чого ми від неї очікуємо: «Розкажи мені про те, що трапилось. Я знаю, що це важко зробити. Розкажи все від початку. Скажи про все, що пам'ятаєш, усе є важливим». Дитину, яка розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу подій, не слід перебивати, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії. Не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх коригувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати у висловлюванні думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Забезпечте дитині можливість представлення її версії подій, у вибраному нею темпі й порядку.

Дитина, особливо дошкільного віку, часто має труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь. Так буває навіть тоді, коли вона емоційно позитивно налаштована на контакт і розмову. Слід її до цього заохотити і спробувати полегшити початок розповіді допоміжними запитаннями. Можна, наприклад, запитати дитину про вигляд місця події і лише після цього – про те, що у цьому місці сталося. Питаючи про місце події, варто спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, наприклад, питаючи про кольори, запахи, звуки. Сліди пам'яті складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та закодовуються різними чуттями. За допомогою слідів пам'яті різних чуттів можна довести до повного відтворення подій, що сталися. Досвід показує, що спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, типову для початкової фази розповіді.

Буває так, що дитина під час вільного викладу подій перериває свою розповідь. Необхідно дати їй час подумати. Якщо перерва триває занадто довго і здається, що свідок не зможе повернутися до перерваної розповіді, особа, яка веде опитування, має заохотити її до продовження. Наприклад: «Що трапилось пізніше?». Якщо такого типу запитання є недостатнім, можна перед ним повторити останні слова дитини: «Ти говорила, що чужий чоловік зайшов у кімнату. А що було пізніше?».

Під час вільного викладу подій важливо **спостерігати за невербальними реакціями дитини** – звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою.

Крім того, слід звернути увагу на слова, які використовує дитина - жертва чи свідок.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Звертайте увагу на специфічні слова, які використовуються дитиною, а також ключові вирази, що стосуються даної справи, це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною.

У випадку дітей дошкільного віку або школярів із затримкою у розвитку на цій фазі опитування можна використати папір і олівці. Вони полегшують дитині надання інформації, яку важко передати словами.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Дитина дошкільного віку в змозі описати подію дуже коротко і хаотично, може мати труднощі з хронологічним упорядкуванням окремих її елементів і не помічати причинно-наслідкових залежностей.

Фаза детальних запитань

Метою особи, що проводить опитування, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи.

Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно і не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини.

Не варто говорити дитині, що вона про щось забула у своїй розповіді або надала непослідовну інформацію, що суперечить іншим доказам. Такого типу висновок може пригнічувати її й гальмувати спонтанність відповідей або їх викривляти.

Замість цього варто сказати, що особа, яка веде опитування, хотіла б дізнатися більше про подію, що вона чогось не зрозуміла у спонтанній розповіді дитини або на щось не звернула достатньої уваги і тому ставитиме додаткові запитання. Можна, наприклад, сказати дитині: «Мене там не було, лише ти знаєш, що тоді сталося». Можна ставити запитання з метою доповнення, пояснення, перевірки сказаного. Формулюючи їх, необхідно керуватися кількома засадами.

Першим засадничим принципом у роботі з дітьми - свідками чи жертвами є **застосування відкритих запитань**. Діти надають обмежену кількість інформації в ході спонтанних розповідей. Зазвичай, ця інформація несуттєва для даної справи. Відкриті запитання збільшують імовірність отримання важливої та водночас правдивої інформації. Відкриті запитання допомагають дитині пригадати більшу кількість подробиць події або низки подій. Якщо, відповідаючи на якесь запитання на цьому етапі опитування, дитина додатково розповість про іншу ситуацію, важливу для даної справи (наприклад, вкаже іншу особу, яка вчинила по відношенню до неї сексуальне насильство, або ще одну форму сексуальної кривди), фахівець повинен «повернутися на крок назад» і вислухати вільну розповідь дитини щодо нових обставин справи. Відкриті запитання не надають розповіді якогось конкретного напрямку. Правильно поставлене відкрите запитання дозволяє дитині дати вільну від впливу відповідь, яка формулюватиметься на підставі власних спогадів.

На початку фази детальних запитань рекомендуються такі відкриті питання: «Що ти ще пам'ятаєш про подію..? Що ще сталося...?».

При цьому слід нагадати дитині, що якщо вона не в змозі відповісти на поставлене таким чином запитання, вона повинна сказати «не знаю» або «не пам'ятаю».

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Старайтеся ставити якомога більше відкритих запитань. Це дозволить отримати більш достовірні відповіді. До закритих запитань

звертайтеся тоді, коли відкриті запитання виявляються неефективними, а до відкритих запитань спробуйте повернутися згодом.

Фахівцю слід докласти зусиль, щоб інформацію, яка стосується подробиць події, також здобувати за допомогою відкритих запитань. Наведемо приклади рекомендованих відкритих запитань, які деталізують вільну розповідь: *«Як ти опинився в лісі? Чи хтось іще був із тобою у квартирі? Хто був з тобою у квартирі? Що Х мав на собі, коли він зайшов до кімнати?»*.

Детальні запитання можуть полегшувати дітям згадування додаткової інформації, але якщо вони мають навідний характер, то перекидають виклад дитиною подій. Це стосується, зокрема, дітей віком до 7 років.

Отже, замість запитати: *«Машина була червоною чи жовтою?»*, слід поставити запитання: *«Якого кольору була машина?»*; замість: *«Чи Х мав у руці ніж?»*, запитайте: *«Що Х мав у руці?»*; замість: *«Чи Z був знервований?»*, запитайте: *«Як вів себе Z?»*; замість: *«Чи Y був роздязнений?»*, запитайте: *«Що Y мав на собі?»* тощо.

Те, чи піддається дитина навіюванню, що міститься в запитанні, не залежить лише від її віку, але й від її індивідуальних особливостей, зокрема, почуття захищеності та доброзичливого ставлення близьких людей, впевненості у собі й самооцінки. Пам'ятаючи про це, фахівець повинен створювати умови, що сприяють подоланню невпевненості, недовіри, занепокоєння дитини.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Скажіть дитині, що ви усвідомлюєте її занепокоєння й підкресліть, що це природно в такій ситуації. Притримайте найбільш небезпечні запитання до наступної фази опитування. Якщо дитина проявляє занадто високий рівень страху, на деякий час відмовтеся від небезпечної теми та поверніться до неї пізніше, коли дитина дещо заспокоїться.

Результати досліджень і досвід практиків свідчать, що діти дошкільного та молодшого шкільного віку найлегше дають собі раду з відкритими запитаннями, які починаються зі слів **«хто»**, **«що»**, **«де»**. Таким чином сформульовані запитання не містять у собі підказки відповіді й уможливають спонтанність висловлювань дітей. Тому не слід запитати дитину: *«Чи він тебе вдарив?»*, а *«Що Х тобі зробив паском?»*, а замість *«Чи Х зайшов у кімнату?»* запитати: *«Хто зайшов у кімнату?»*, замість: *«Чи Х вдарив тебе в кухні?»*, запитати: *«Де ти був, коли Х тебе вдарив?»*.

Питання, які починаються зі слів **«коли»**, викликають більше труднощів, особливо у дітей віком до 5 років.

Запитання, які починаються зі слів **«чому»**, безумовно, є найважчими. Відповіді на них, зазвичай, вимагають здатності до словесно-логічного зв'язку, об'єктивного сприйняття світу, розуміння мотивів поведінки інших людей, розвинутих мовленнєвих умінь, а всі ці психічні функції формуються після дошкільного періоду.

Питання, які починаються зі слова **«чому»**, можуть також сприйматися дитиною - свідком чи жертвою як критичні, викликати почуття провини, пробуджувати захисні реакції з огляду на схильність до виправдання своєї поведінки. Тому, замість запитання: *«Чому ти злякався/злякалась?»*, слід запитати: *«Що тебе налякало?»*

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Уникайте запитань типу «Чому?».

Якщо особа, яка проводить опитування, ставить запитання дитині, очікуючи від неї короткої заперечної або стверджувальної відповіді, після її отримання слід попросити дитину, щоб вона спробувала дати більш розгорнуту відповідь (*«Я не зовсім розумію. Розкажи мені про це трохи більше. Чому ти так думаєш?»*).

Важливо, щоб на етапі детальних запитань спочатку зосереджуватися на інформації, яку надає дитина, і лише згодом – на даних, отриманих з інших джерел. Наприклад, не слід говорити: *«Твоя мама говорила мені, що дядя К. зробив тобі негарні фотографії»*. Замість цього бажано сказати: *«Розкажи мені про фотографії»*.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Формулюючи дитині запитання, ніколи не посилайтеся на інформацію, отриману з інших джерел.

Другим засадничим принципом опитування дитини - свідка чи жертви є **уникання запитань, які можуть викликати почуття провини**, відповідальності дитини за події або їх перебіг, а також оцінки дитини та її поведінки. Вони, безперечно, блокують спонтанність розповіді опитуваних дітей та можуть призвести до надання ними інформації, яка відповідає очікуванням дорослого співрозмовника, а у випадку школярів – до того, що вони керуватимуться ще й суспільними очікуваннями. Це може також спричинити повторне травмування дитини.

Категорично не рекомендується запитувати дітей-жертв про те, чому вони не захищалися від злочинця такими способами, які є очевидними й ефективними для дорослих. Неприпустимими є запитання: *«Чому ти не спробував/спробувала втікати? Чому ти не кричав/кричала? Чому ти дозволив/дозволила йому торкатися інтимних місць? Чому ти вдягаєшся у такі короткі сукні?»* тощо.

Намагаючись зрозуміти поведінку дитини, що потерпіла від насильства, можна поставити їй менш обтяжливі запитання, наприклад: *«Як ти думаєш, що сталося б, якби ти тоді почала кричати?»*.

Третій засадничий принцип опитування полягає в тому, що **слова, побудова запитань і процес їх постановки слід добирати з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини**. На перший погляд, це видається очевидною та простою справою. Однак на практиці часто важко реалізувати такий принцип, оскільки він вимагає пошуку певної інформації та її впорядкування.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Бажані форми звертання фахівця в процесі опитування:

- Звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання.
- Говоріть повільно.
- Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє.
- Починайте з неважких запитань, поступово підвищуючи їх складність.

- Звертайте увагу на те, щоб одне запитання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення.
- Дайте дитині час замислитися над відповіддю.
- Використовуйте прості граматичні конструкції.
- Ставте короткі питання, максимально на два - три слова довші за речення, які вживає дитина.
- Використовуйте в запитаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного стану.
- Використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників.
- Використовуйте просту термінологію, з дошкільнятами вживайте дво- чи трискладові поняття (наприклад, замість «продемонструй», скажіть «покажи»).
- З'ясуйте з дитиною значення термінів, понять, які вона використовує.
- У запитаннях використовуйте висловлювання, які вживала дитина раніше під час опитування або під час вступної фази, навіть якщо вони дивні або вульгарні.
- Перед тим, як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи ці знання є достатніми для того, щоб дитина дала відповідь (наприклад, перед запитанням про колір переконайтеся, що дитина розрізняє кольори і знає їхні назви).

Небажані форми звертання фахівця в процесі опитування:

- Не слід перестрибувати з теми на тему.
- Не ставте одночасно більше одного запитання.
- Уникайте жестикуляції та інтенсивної міміки.
- Не вживайте заперечень.
- Уникайте незрозумілих багатозначних висловів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»).
- Уникайте абстрактних, узагальнюючих термінів та назв на користь більш конкретних понять (наприклад, замість «тварина або зброя», скажіть «собака або пістолет»).
- Уникайте висловів, які змінюють значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»).
- Працюючи з маленькими дітьми, уникайте термінів, які описують співвідношення (наприклад, «більше», «менше», «швидше»).

Не забувайте наприкінці розмови запитати дитину, чи хоче вона ще щось сказати.

Заклучна фаза

Під час заключної фази опитування у дітей, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває так, що дитина після свідчень є нервовою, неспокійною з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у наступних стадіях провадження у кримінальній справі. Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо її показання не містили суттєвої для даної справи інформації.

Рекомендується запитати дитину, як вона себе почуває після опитування та чи є у неї якісь побоювання. Після цього варто здійснити спробу їх з'ясувати. Якщо передбачається участь дитини - жертви чи свідка в наступних процесуальних діях, слід її про це попередити і пояснити, якою буде їх мета.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Не хваліть дитину за зміст її висловлювань, але подякуйте за зусилля при дачі показань; покажіть ваше розуміння, що це було важко робити. Постарайтеся розвіяти її побоювання та помилкові переконання. Скажіть, що відбуватиметься після бесіди.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Підліткам поясніть, коли і з якою метою може бути необхідною повторна зустріч, якими будуть наступні кроки в ході досудового слідства або судового розгляду справи.

Наприкінці слід поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на канікули або вихідні. Це сприятиме зниженню напруги дитини.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Заклучна фаза є важливою для захисту психіки дитини.

4.5. Особливості формулювання запитань

Запитання про час події

Встановлення часу злочину, який виступає предметом доказування в кримінальній справі, з правової точки зору, є одним з ключових питань. У випадку дітей - свідків чи жертв, визначення часу події або низки подій викликає значні труднощі.

Уміння визначати час за календарем і годинником формується поступово у дітей віком від 7 до 10 років. Це пов'язано із загальним пізнавальним розвитком та зі шкільними обов'язками, які вимагають уміння розрізняти дні тижня залежно від шкільних уроків та позашкільних занять. Вхідження в роль учня вимагає від дитини не лише вміння розрізняти дні тижня, але також користуватися годинником і визначати за ним час – особливо пов'язаний з режимом дня, уроками.

Особливі труднощі викликає у дітей уміння визначати і розрізняти часові інтервали. Їх оцінка, як правило, залежить від міри привабливості занять та уподобань дитини. Наприклад, уроки мови здаються першокласнику довгими, а уроки фізичної культури чи малювання – порівняно коротшими.

Дитина дошкільного віку зазвичай вміє перелічити у правильній послідовності дні тижня та години. Вона знає пори року, хоча може мати труднощі з визначенням їх послідовності, часом знає також назви місяців. Ці знання є для дошкільнят знаннями без смислового розуміння і повторюються автоматично, аналогічно до вивченого напам'ять вірша.

У жодному випадку це не означає, що дитина в змозі визначити час подій за годинником і календарем та оцінити їх тривалість.

Для дошкільнят занадто складним є також використання слів, які вказують на часове співвідношення, наприклад, «завтра», «вчора».

Однак навіть дитина дошкільного віку вміє, відповідно до рівня свого розвитку, дати інформацію, яка дозволяє визначити час події. Проте при формулюванні запитань на цю тему слід рахуватися з обмеженнями, які впливають з вікових та індивідуальних особливостей дитини - жертви чи свідка.

У запитаннях про частину дня, під час якої подія мала місце, слід згадати про звичні дії дитини, пов'язані з її щоденним режимом дня – наприклад, час програми «На добраніч, діти», купання, сну, обіду, повернення когось із батьків з роботи, повернення дитини із садочка тощо, або про явища, за якими спостерігає дитина – наприклад, ніч, сонце, дощ тощо.

У запитаннях про **день події, пору року чи рік** можна співвіднести інформацію з особливими днями або особливими періодами в житті дитини. Наприклад, це був будній день чи вихідний; дитина ходила тоді до дитячого садка чи до школи; це був період канікул чи дитина була тоді в школі/дитячому садку; це було приблизно у той самий період, що й день народження, іменини, прикрашання ялинки, фарбування писанок, або інші важливі для дитини події, такі як, наприклад, хвороба члена сім'ї, купівля собаки, зміна квартири, від'їзд родини у відпустку.

Досвід роботи зі школярами, навіть підлітками, засвідчує, що у них виникають труднощі з визначенням часу подій з віддаленого минулого за календарем і годинником. Для визначення часу вони, зазвичай, не використовують ні дати, ні години. Достовірним, з психологічної точки зору, є описування ними часу події у ширшому контексті конкретної ситуації, що дозволяє приблизно встановити дату. Приклад – визначення часу, що вимагає пригадування класу, в який дитина ходила, занять, на які їздила, кількості уроків чи предметів, які мала в школі у критичний день, контрольних робіт чи інших важливих подій, пов'язаних із сім'єю або середовищем однолітків.

Якщо дитина, яку опитують, вказує точну дату події, яка є предметом справи, або її точну годину, слід запитати, яким чином їй вдалося це визначити, а потім запам'ятати. У випадку дошкільнят доцільно встановити, чи вміють вони визначати час за годинником, наприклад, попросити показати на годиннику, котра зараз година. Можна також запитати дитину про поточну дату, день тижня, попросити назвати поточний місяць. Такі дії є важливими, оскільки в даній ситуації не можна виключати, що інформацію дитині передала доросла особа.

Приклади питань, метою яких є встановлення часу події:

- Чи ти ходив/ходила тоді до школи?
- В якому це було класі?
- Хто був твоїм класним керівником?
- Де ти тоді жив/жила?
- Скільки у той день було уроків?
- На які позашкільні заняття ти ходив/ходила?

- Чи у той день ти був/була у школі?
- Чи це був день, коли немає занять у школі?
- Чи це були канікули?
- Яка тоді була погода?
- Чи тоді треба було носити теплі куртки?
- Чи йшов сніг?
- Хто був тоді удома?
- Було темно чи світло?
- Чи на той момент ти уже вмився/вмилась перед сном?
- Чи у той день ти був у дитячому садку?
- Чи це було перед програмою «На добраніч, діти»?
- Про що була програма «На добраніч, діти»?
- Хто з тобою тоді жив у квартирі?
- Чи тоді було якесь свято?
- Чи ялинка була прикрашена?

Запитання про місце події

Сприйняття й увага дитини є вибірковими і залежать від міри її зацікавленості та емоційної залученості. Вищевказана риса сприйняття стосується також сприймання і описування місць, в яких дитина опинилася і в яких міг статися злочин. Отже, місце події дитина дошкільного віку описує згідно з ознаками, які були помічені нею в той момент, оскільки вони привернули її увагу, емоційно схвилювали. Слід враховувати те, що ці риси можуть бути неістотними з точки зору дорослої особи та їх юридичної значущості. Водночас вони можуть вказувати на характерні елементи, які можуть бути придатними в ідентифікації фактичного місця скоєння злочину. Слід пам'ятати про те, що дошкільнята не в змозі описати місце події за допомогою загальних понять шляхом їх категоризації (наприклад, вказати залізничний вокзал у місцевості Х., виїзну дорогу з міста, торговельний пасаж тощо). Описуючи місце, вони використовують відповідні для їхнього віку слова (наприклад: «Там стояв локомотив... Там уже не було будинків на вулиці... були лише дерева і такий дорожній знак... великий, зелений, з літерами і, здається, цифрами... Там нічого не було, тільки магазини з кожного боку, і не їздили машини вулицею»). Часом діти описують місце, вказуючи функцію, яку воно відіграє. Наприклад, замість речення: «Це сталося перед входом до банку», дитина говорить: «Це було там, де мама зі мною ходить за грошима» або замість: «Це сталося у майстерні», скаже: «Це було там, де тато тримає свої інструменти й шурупи».

На початку розмови варто запитати дитину, чи була вона раніше на місці події, яка нас цікавить, чи раніше дитина знала це місце, чи у ньому буває і як його називає. Встановлюючи місце події, незнайоме дитині, варто починати з відкритих запитань і намагатися запустити у дію її спогади, зафіксовані різними органами чуття – зором, слухом, нюхом, дотиком.

На початку опитування доцільно запитати, як місце виглядало, що у ньому знаходилося (наприклад: «Скажи мені, як виглядало це місце? Що у цьому місці було? Спробуй перерахувати речі, які там були. Чи там чимось пахло?» тощо). Слід також запитати про функцію, яку виконувало місце події (наприклад: «Що у цьому місці можна робити? Для чого служить це місце?»).

Працюючи з дошкільнятами, можна апелювати до емоційних реакцій, запитуючи, наприклад: «Чи було там щось дивне? Чи було щось, що тебе налякало? Чи у цьому місці було щось смішне?» тощо.

Намагаючись визначити з дитиною місце події, можна скористатися запитанням про людей, які у той час також перебували у цьому місці (наприклад: «Хто там був? Хто приходить у це місце?» тощо).

Приклади запитань, метою яких є встановлення місця події:

- Чи ти вже колись був/була у цьому місці?
- Чи ти знаєш це місце?
- Хто ще знає це місце?
- Чи ти туди ще ходиш?
- З ким ти там раніше був/була?
- Хто тебе туди завів/завела?
- Що там можна робити?
- Хто ще там був/була?
- Як ти називаєш це місце?
- Як інші люди називають це місце?
- Розкажи, що там було?
- Що ти там бачив/бачила?
- Чи там було щось смішне?
- Чи там було щось цікаве?
- Чи було там щось дивне?
- Чи було там щось страшне?
- Чи там було щось для дітей?
- Там було світло чи темно?
- Там було тепло чи холодно?
- Чи там чимось пахло?
- Чи це був гарний запах?
- Як туди можна увійти?
- Як можна звідти вийти?

4.6. Документування процесу опитування дитини - свідка чи жертви

Загальні рекомендації

Існує кілька методів документування процесу опитування дітей. До них належать:

- нотування;
- фіксування опитування за допомогою аудіоносіїв;
- фіксування опитування з використанням відеокамери;
- комбінування вищеперелічених технік.

Незалежно від застосованого методу, документування процесу опитування має містити інформацію на тему:

- місця, в якому проводилась процесуальна дія;
- дата і час проведення, з урахуванням години початку й завершення опитування та перерв;
- осіб, які брали участь у проведенні опитування;
- можливих особливих обставин, які мали місце під час опитування;
- стану фізичного розвитку й вигляду дитини.

До документації повинні бути долучені також письмові матеріали та малюнки, виконані дитиною під час опитування.

Досвід роботи з дітьми - свідками чи жертвами засвідчує, що в особливо важких справах найдоцільнішою технікою документування є фіксування з використанням відеокамери та одночасним нотуванням секретарем, який знаходиться поза кімнатою, де проводиться опитування. Однак це не може бути жорстким правилом, оскільки техніка документування процесу опитування дитини повинна бути адаптованою до потреб, які впливають з обставин справи, віку й рівня розвитку дитини, а також конкретної ситуації та умов, в яких має проводитися процесуальна дія. Неприятливим є фіксування опитування за допомогою відеоапаратури в приміщенні, до цього непристосованому, випадковому.

Наприклад, дитина може почувати себе ніяково у випадку присутності оператора з камерою, у занадто маленькому або занадто великому приміщенні, а також встановленої перед очима камери або мікрофону. Такі умови можуть емоційно обтяжувати опитуваних і, водночас, не сприяти отриманню від них цінного доказового матеріалу.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Необхідно заздалегідь запланувати спосіб документування опитування дитини - свідка чи жертви.

Перш ніж приступити до опитування, варто пояснити дитині, чому і яким чином розмова з нею буде документуватися.

Обставинами особливого характеру, які супроводжують опитування і вимагають занотовувати його, є ставлення батьків або опікунів дитини - свідка чи жертви, яке може впливати на зміст або форму її свідчень.

Для повної оцінки доказового матеріалу важливим є фіксування інформації про стан дитини на початку опитування. Наприклад, чи здорова вона, чи її фізичний розвиток відповідає віку за документами, чи доглянута вона, чи в її зовнішньому вигляді та вбранні помітні особливості. Такі дані можуть бути дуже важливими у деяких категоріях справ, наприклад, у справах про сексуальне або фізичне насильство.

Рекомендується збереження і долучення до матеріалів справи малюнків і письмових матеріалів дитини, які були створені нею під час опитування. Іноді діти - свідки чи жертви надають перевагу інформації у графічній або письмовій формі.

Необхідно обов'язково забезпечити цілісність цих матеріалів і унеможливити доступ до них неповноважених осіб. Вилучення або знешкодження навіть несуттєвих, на перший погляд, матеріалів, створених дитиною, може стати підставою для того, щоб поставити під сумнів цінність доказового матеріалу, отриманого під час опитування. Крім того, вони можуть стати важливими аргументами, що підтверджують достовірність свідчень дитини.

Складання протоколу

Протоколи опитування дітей - свідків чи жертв мають правдиво та детально відображати хід процесуальної дії. Вони повинні фіксувати як висловлювання дитини, так і невербальну комунікацію (зміни пози, симптоми рухової тривоги, вегетативні реакції: почервоніння обличчя, тремтіння рук тощо). Документування невербальних реакцій у ході опитування допомагає помітити зміни в поведінці та емоціях дитини залежно від змісту розмови, що, у свою чергу, є важливим елементом при оцінці всього матеріалу.

У випадку дошкільників рекомендується нотування в протоколі не лише відповідей дитини, але також запитань з точним відтворенням їх формулювання. Це дозволить у разі необхідності показати, що запитання були адаптовані до вікових та індивідуальних особливостей дитини, правильно нею розумілися. Крім того, не містили висловлювань, які підказували відповідь або які могли призвести до повторного травмування.

Особа, яка проводить опитування дітей, має усвідомлювати, що протоколи цих процесуальних дій менш впорядковані, ніж записи свідчень дорослих осіб, оскільки в роботі з дитиною слід гнучко реагувати на процес її мислення та емоційні реакції. Таким чином, протокол повинен відображати процес мислення дитини та її термінологічний словник.

Отже, турбота про впорядкування протоколу в єдине ціле, а також переформулювання висловлювань, які вживаються дитиною, на юридичні терміни, що використовуються дорослими особами, є серйозною помилкою, наслідком якої можуть бути сумніви щодо доказової цінності матеріалу, зібраного під час опитування дитини - свідка чи жертви.

Серйозною помилкою є записування у протокол короткого переказу свідчень дитини. З огляду на специфіку рівня розвитку дітей - свідків чи жертв, такого типу запис може суттєво викривляти як зміст так і форму висловлювань, а також призвести до помилкової оцінки показників достовірності свідчень.

Необхідно також звернути увагу на те, що коментарі для протоколу особи, яка веде опитування, хоча й допомагають впорядкувати матеріал, але можуть заважати зосереджуватися дитині, яка дає свідчення, викривляючи хід її думок та втручаючись у формулювання розповіді. При цьому особі, що проводить опитування, важче зосередитися на дитині й розмові з нею.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

В процесі опитування дитини, необхідно документувати як вербальну, так і невербальну інформацію.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Питання і відповіді дитини, які стосуються найсуттєвіших і найважчих тем, слід занотувати дослівно.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

Особа, яка складає протокол опитування дитини, повинна робити це не заважаючи процесу опитування.

Кримінально-процесуальний кодекс України містить окрему главу 6 «Протоколи», яка визначає порядок оформлення та інші загальні вимоги щодо протоколів. Відповідно до ст. 84 КПК України, при провадженні слідчих дій під час досудового слідства та дізнання в судових засіданнях суду першої інстанції та апеляційного суду ведуться протоколи.

Згідно з вимогами ст. 170 КПК України про допит свідка, складається протокол з дотриманням правил, зазначених у ст. 85 КПК України. Крім того, у протоколі допиту вказуються: прізвище, ім'я та по-батькові свідка, його вік, громадянство, національність, освіта, місце роботи, вид занять або посада, місце проживання, а також відомості про його стосунки з обвинуваченим і потерпілим. У протоколі зазначається, що свідкові роз'яснені його права, обов'язки і відповідальність за відмову давати показання і за дачу завідомо неправдивих показань. Показання свідка та відповіді на поставлені йому запитання викладаються від першої особи і, за можливості, дослівно. Свідкові, коли він про це просить, може бути надана можливість особисто написати свої показання в присутності слідчого, що зазначається в протоколі. Після закінчення допиту слідчий пред'являє свідкові протокол для прочитання. На прохання свідка протокол може бути йому прочитаний слідчим. Свідок і особи, які були присутні при допиті, мають право просити про внесення доповнень і поправок до протоколу. Протокол підписують свідок, слідчий і особи, що були присутні при допиті. Якщо протокол написаний на декількох сторінках, свідок підписує кожен сторінку окремо.

Отже, кримінально-процесуальне законодавство України не визначає особливості складання протоколу допиту неповнолітнього або малолітнього свідка чи потерпілого, що ускладнює оформлення цього процесуального документа, особливо у випадку допиту малолітньої дитини. Необхідно якнайшвидше усунути цю прогалину в кримінально-процесуальному законодавстві України. При цьому слід погодитися з польськими колегами щодо відсутності потреби в прочитанні про-

токолів допиту малолітнім свідкам чи потерпілим та отриманні від них підпису на кожній сторінці протоколу.

Щодо застосування звукозапису, кінозйомки або відеозапису при провадженні досудового слідства, а також фіксування судового процесу з допомогою звукозаписувального технічного засобу, то ці питання докладно врегульовано ст. 85-1, ст. 85-2 та ст. 87 КПК України. Отже, така можливість допускається законодавством України та досить часто використовується в слідчій та судовій практиці.

Фіксування опитування за допомогою аудіозапису

В особливих обставинах ця форма документування опитування може бути досить значущою. При цьому звукова доріжка має доповнюватися інформацією щодо невербальних реакцій дитини - свідка чи жертви. До них належать, наприклад, зміни пози, вегетативні симптоми та інші ознаки посиленого напруження, тривоги, з обов'язковим урахуванням контексту, в якому вони проявляються.

Слід звернути увагу на те, щоб мікрофон був прикріплений стабільно й не викликав збентеження, тобто, щоб він знаходився на певній відстані від дитини, не на лінії її зору, і не розділяв простір між дитиною - свідком (жертвою) та фахівцем.

Технічні засоби, які використовуються для запису опитування, повинні бути високої якості, яка дозволить фіксувати навіть дуже тихі звуки, відрізнити їх і розуміти. Досвід показує, що речі, які дуже важко описати, діти розповідають приглушеним, стриманим голосом, а часто пошепки.

Варто пам'ятати, що записати слід не лише інформацію, яку надає дитина, а також запитання, що їх ставить особа, яка проводить опитування. Це дозволить уникнути обвинувачення у постановці запитань, які містять вказівку щодо відповіді.

ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!

За допомогою аудіозапису необхідно фіксувати розповідь дитини й запитання особи, яка проводить опитування, а звукову доріжку доповнить протоколом, що містить невербальну інформацію, джерелом якої є дитина - жертва чи свідок.

Фіксування опитування за допомогою відеозапису

У випадку опитування дітей найоптимальнішими є фіксування свідчень за допомогою відеоапаратури з можливістю запису зображення й звуку. Досвід роботи з дітьми - свідками чи жертвами засвідчує, що, як правило, у них немає проблем освоєння з камерою, якщо вона розташована у приміщенні так, що це не впадає у вічі. Діти швидко забувають про її існування.

Плануючи запис опитування, слід пам'ятати про відповідне розташування камери, щоб вона могла зафіксувати не лише розповідь дитини, а й усю її фігуру, а технічні параметри камери дозволяли реєструвати не лише рухові реакції, а також міміку, вегетативні симптоми, які є важливими показниками достовірності свідчень.

Наполегливо рекомендується, щоб на плівці було видно фахівця.

Фіксування його реакцій та міміки дозволить уникнути обвинувачення в змушенні свідка до бажаних відповідей шляхом постановки навідних запитань або за допомогою невербальної поведінки (міміка, жестикуляція, зміни пози або тону голосу).

Розміщення відеокамери у приміщенні вимагає дотримання засад, які є обов'язковими при фіксуванні опитування за допомогою аудіоапаратури, а також засад, представлених у частині, присвяченій стандартам щодо місця опитування дитини-свідка чи жертви.

4.7. Міфи, які можуть виникати в процесі опитування дитини

Міф 1. Опитування дитини в місці її проживання мінімізує травматичний характер ситуації.

Факт. Не рекомендується опитувати дитину там, де вона проживає. Асоціація місця проживання з пережитою травмою може призвести до втрати почуття безпеки дитини в оточенні, яке раніше було для неї притулком, сприймалося як дружнє і було пов'язане з позитивними подіями. Коли виникає необхідність опитувати дитину як свідка в суді, варто відступити від деяких правил, які є обов'язковими при судовому розгляді справи, для отримання важливого доказового матеріалу і зниження емоційного напруження дитини.

Міф 2. Процесуальні дії за участю дітей - свідків чи жертв завжди слід проводити якомога раніше після подій, які є предметом досудового або судового впровадження.

Факт. Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати негативні емоції, пов'язані з почуттям нещодавньої кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігу пізнавальних процесів дитини, а значить, обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми. Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно проводитися в період проявів у дитини симптомів ПТСР (посттравматичного стресового розладу), які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя. З іншого боку, термін опитування малолітнього свідка чи потерпілого, занадто віддалений від події злочину, є несприятливим з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку.

Міф 3. Участь в опитуванні одного з батьків або іншої особи, близької до дитини, допомагає їй.

Факт. На користь такого підходу свідчать такі аргументи:

1. Досвід показує, що діти часто не хочуть розкривати правдиву інформацію у присутності близької їм людини, оскільки відчують сором

з приводу зазваної кривди, побоюються реакції близьких або стараються їх захистити від емоційно важкої інформації.

2. Під час розповіді про травматичний досвід діти відчувають емоційне напруження близької їм людини та викликані цим негативні емоції, що природно становить додатковий психічний тягар.
3. Присутність близької людини, навіть якщо її поведінка буде пасивною, може сприйматися як форма тиску на дитину та створювати підставу для того, щоб поставити під сумнів вірогідність розповіді.
4. Присутність цих осіб при допиті дитини суперечитиме подальшому виконанню ними ролі свідка в справі.

Міф 4. Особа кривдника завжди викликає у дитини страх та негативні емоції.

Факт. Слід пам'ятати, що вираження дитиною негативного ставлення і почуттів по відношенню до дорослих не обов'язково означає, що вона була ними скривджена. І навпаки, заподіяння кривди конкретною особою, зокрема, кривди сексуального характеру, не обов'язково викликає негативні емоції по відношенню до кривдника. У дитини є своя власна картина світу і ключ до оцінки подій та людей. Дитина не оцінює їх у категоріях дорослих осіб. Для дітей дошкільного віку дружньою особою може бути хтось, хто частує солодощами, а поганою – той, хто обмежує ласування морозивом. У свою чергу, поведінка винуватця злочину, яка має сексуальний характер, може сприйматися дитиною як форма гри, частина звичних дій по догляду за тілом, способи вираження позитивних почуттів. У результаті кривдник може сприйматися як дружня, сердечна особа, що асоціюється з позитивними емоціями.

Агресія – поведінка, спрямована на спричинення шкоди або збитку живій істоті, яка має всі підстави уникати подібного поведіння із собою; фізичні дії або висловлювання, спрямовані на пошкодження або зруйнування як зовнішніх об'єктів та інших осіб, так і себе (саморуїнна поведінка). Крайнім виявом агресії є насильство. Агресія не тотожна агресивності – рисі особистості, притаманній кожній людині в тій чи іншій мірі, яка може виявлятися, зокрема, у творчості, змагальності тощо.

Девіантна поведінка – поведінка окремої особи або групи людей, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм.

Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Жорстоке поводження з дитиною – це навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Жорстоке поводження – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі: втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема, з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Закон України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року», спрямований на забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН “Світ, сприятливий для дітей”. Прийнятий Верховною Радою України в березні 2009 р.

«Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом

Інцест – статевий зв'язок між близькими родичами (батьками і дітьми, братами й сестрами).

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, які прийняті 17 листопада 2010 року, були розроблені на основі існуючих міжнародних, європейських і національних стандартів. У них викладені оптимальні практики, засновані на узгодженні сучасних знань і відповідних регіональних норм, стандартів і принципів.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 р., CETS № 210) – містить європейські стандарти щодо захисту жінок від усіх форм насильства, а також розслідування злочинів, пов'язаних із насильством. Підписана, але не ратифікована Україною.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), містить стандарти щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства, ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 р. і набула чинності з 1 грудня 2012 р.

Опитування дітей - свідків та/або жертв – спеціально організований процес взаємодії дитини та фахівця (психолога, педагога, слідчого) задля отримання інформації та доказів у справі відповідно до стандартів правосуддя, дружнього до дитини.

Правосуддя, дружнє до дитини – система правосуддя, яке гарантує повагу та ефективне здійснення всіх прав дитини, приділяючи належну увагу рівню зрілості та розуміння дитини, а також обставинам кожної справи. Відповідає віку дитини, яке є доступним, швидким, сумлінним, адаптованим і орієнтованим на потреби і права дитини, яке поважає права дитини, у тому числі права на справедливий судовий розгляд, на участь у судових процедурах, на повагу до приватного й сімейного життя, а також до честі та гідності.

Пределінквентна та делінквентна поведінка – сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

Психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психосоматичні розлади – розлади функцій органів і систем організму під впливом психотравмуючого фактора (стрес, конфлікт, криза тощо) причинами яких є в більшій мірі розумові процеси, ніж фізіологічні причини або порушення. Вони фіксуються, якщо медичне обстеження не може виявити тілесну причину захворювання, або якщо захворювання є результатом тривалого гніву, тривоги, почуття провини, депресії.

Сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Соціально-педагогічна занедбаність – стан особистості дитини, який формується внаслідок порушень виховної діяльності дорослих щодо дитини (ігнорування її потреб, відсутність спілкування, невстановлення чітких правил поведінки для дитини тощо). Як наслідок, дитина не має навичок та вмінь, важливих для адаптації у колективі та суспільстві: не вміє читати та писати, не розуміє складних мовленнєвих конструкцій, має обмежений словниковий запас; не керується загальноприйнятими соціальними нормами, не контролює власні емоції, не здатна до тривалої діяльності, що потребує вольових зусиль та самоконтролю, схильна до правопорушень через нерозуміння меж дозволеної поведінки.

Тривожність – риса характеру, що проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, на думку особи, неприємностями, невдачами тощо. Відчуття загрози, як правило, має суб'єктивний характер і проявляється незалежно від реальної небезпеки.

Трудова експлуатація дитини – використання примусової праці дитини або добровільної праці, але безоплатно чи з оплатою, яка не відповідає кількості або якості виконаної нею роботи. Згідно зі ст. 150 Кримінального кодексу України («Експлуатація дитини») потерпілою може бути особа: 1) у віці до 14 років, яка використовується для виконання будь-якої роботи; 2) у віці від 14 до 15 років, яка використовується для виконання: а) роботи, яка не є для неї легкою; б) легкої та безпечної (за характером) роботи, але вона не є учнем загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, або виконує роботу в навчальний час, що порушує процес її навчання, або ви-

конує роботу за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює; 3) у віці від 15 до 16 років, яка використовується для виконання безпечної (за характером) роботи, але за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює. Експлуатацією, таким чином, є: використання приватною особою праці особи, якій не виповнилось 16 років; використання приватною особою праці особи, якій виповнилось 15 років, без згоди батьків; залучення дитини до неформального сектору праці, без укладання договору з роботодавцем. Експлуатація не тотожна трудовому вихованню: дитина може залучатися для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час.

Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

1. Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 16 – 33.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С.11-502.
3. Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім'ї. Методичний посібник для тренерів з проведення тренінгів для дільничних інспекторів міліції / О. Кочемировська, Д. Стрейсяну, Г. Христова. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2010. – 364 с.
4. Журавель Т.В., Кочемировська О.О. Вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини // Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів: навчально-методичний посібник / Авт. кол.: Бондаренко Т.В., Гришко А.А., Журавель Т.В., Зверева І.Д. та ін. / За заг. ред. І.Д. Зверєвої, – К.: «Версо 04», 2011. – С. 256 – 274.
5. Закон України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.
6. Закону України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
7. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Х., 2006.
8. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/trafficking/projects/tres/Guidelines_cChild_Friendly_Justice_Ukr.pdf.
9. Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей - жертв та свідків злочинів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.4020.0>.
10. Конвенція ООН про права дитини [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
11. Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та зловживань сексуального характеру [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_927.
12. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакт з законом. – Харків, 2009. – 100с.
13. Кочемировська О.О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с.
14. Кочемировська О.О. Стандарти якості надання соціальних послуг: загальні засади та можливі механізми запровадження // Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї / О. Кочемировська, Г. Христова. – Запоріжжя: Друкарський світ. – 2011. – С. 91 – 154.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
16. Кулагина И.Ю. Развитие ребенка от рождения до 17 лет. Режим доступу: <http://www.globalteca.ru/>.
17. Кэмпбелл Д. Насилие как защита от нервного расстройства в подростковом возрасте. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С.241 – 253.
18. Кэмпбелл Д. Щит стыда: размышления об оценке состояния подростков, совершивших сексуальное насилие над детьми // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К.Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С.254 – 273.
19. Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «Зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту.
20. Моніторинговий звіт громадських організацій щодо виконання в 2010-2013 роках національних планів заходів із впровадження Закону України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 р».
21. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України /Укладачі: Запорожцев А.В., Лабунь А.В., Заброта Д.Г., Басиста І.В., Дроздова І.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М. – Київ, 2012. – 246 с.
22. Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорсткому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї: методичний посібник / Авт. кол.: Гришко А.А., Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Лазаренко О.О., Сергеева К.В.; за ред. Т.В. Журавель, О.О. Кочемировської. – К.: ТОВ "ВПК ОБНОВА", 2012. – 146 с.
23. Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН "Світ, сприятливий для дітей" [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.unicef.org/sowc06/pdfs/pub_build_wffc_en.pdf.
24. План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/37313>.
25. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорсткого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Ясеновська М.Е. / Заг. ред. Безпалько О.В. , К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.
26. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або загрози його вчинення. Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 № 564/836/945/577.
27. Указ Президента України № 597/2011 «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.
28. Факультативний протокол щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_b09.
29. Cohen M., Raphling D., Green P. Psychological Aspects of the Maltreatment Syndrome of Childhood // J. Pediatrics. – 1996. – Vol.69. – P. 279 – 284.
30. Gill D. Violence Against Children. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1970.
31. Gold M., Mann D. Delinquency as defense // American Journal of Orthopsychiatry. – 1972. – #42. – P. 463 – 479.
32. Kempe C. H. The Battered Child Syndrome // Journal of the American Medical Association. – Chicago. – 1962. – Vol. 181. – P.17 – 24.
33. Liebmann M., Wootton L. Restorative Justice and Domestic Violence Abuse. Report commissioned by HMP Cardiff. – Cardiff: The Home Office Crime Reduction Unit. – 2010.
34. Widom C. S. The Cycle of Violence // Science. – 1989. – #244. – P. 160-166.
35. Zedner L. Victims // Oxford Textbook of Criminology. – Oxford. – 1997. – P. 577 – 608.

Додаток 1

ТАБЛИЦЯ НОРМ ВАГИ ДІВЧАТОК

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
3 роки	< 11.7	11.7 - 12.5	12.5 - 13.3	13.3 - 15.5	15.5 - 16.5	16.5 - 17.6	> 17.6
3.5 роки	< 12.3	12.3 - 13.4	13.4 - 14.0	14.0 - 16.4	16.4 - 17.7	17.7 - 18.6	> 18.6
4 роки	< 13.0	13.0 - 14.0	14.0 - 14.8	14.8 - 17.6	17.6 - 18.9	18.9 - 20.0	> 20.0
4.5 роки	< 13.9	13.9 - 14.8	14.8 - 15.8	15.8 - 18.5	18.5 - 20.3	20.3 - 21.5	> 21.5
5 років	< 14.7	14.7 - 15.7	15.7 - 16.6	16.6 - 19.7	19.7 - 21.6	21.6 - 23.2	> 23.2
5.5 років	< 15.5	15.5 - 16.6	16.6 - 17.7	17.7 - 21.1	21.1 - 23.1	23.1 - 25.1	> 25.1
6 років	< 16.3	16.3 - 17.4	17.4 - 18.7	18.7 - 22.5	22.5 - 24.8	24.8 - 27.1	> 27.1
6.5 років	< 17.1	17.1 - 18.3	18.3 - 19.7	19.7 - 23.8	23.8 - 26.5	26.5 - 29.3	> 29.3
7 років	< 17.9	17.9 - 19.4	19.4 - 20.6	20.6 - 25.3	25.3 - 28.3	28.3 - 31.6	> 31.6
8 років	< 20.0	20.0 - 21.4	21.4 - 23.0	23.0 - 28.5	28.5 - 32.1	32.1 - 36.3	> 36.3
9 років	< 21.9	21.9 - 23.4	23.4 - 25.5	25.5 - 32.0	32.0 - 36.3	36.3 - 41.0	> 41.0
10 років	< 22.7	22.7 - 25.0	25.0 - 27.7	27.7 - 34.9	34.9 - 39.8	39.8 - 47.4	> 47.4
11 років	< 24.9	24.9 - 27.8	27.8 - 30.7	30.7 - 38.9	38.9 - 44.6	44.6 - 55.2	> 55.2
12 років	< 27.8	27.8 - 31.8	31.8 - 36.0	36.0 - 45.4	45.4 - 51.8	51.8 - 63.4	> 63.4
13 років	< 32.0	32.0 - 38.7	38.7 - 43.0	43.0 - 52.5	52.5 - 59.0	59.0 - 69.0	> 69.0
14 років	< 37.6	37.6 - 43.8	43.8 - 48.2	48.2 - 58.0	58.0 - 64.0	64.0 - 72.2	> 72.2
15 років	< 42.0	42.0 - 46.8	46.8 - 50.6	50.6 - 60.4	60.4 - 66.5	66.5 - 74.9	> 74.9
16 років	< 45.2	45.2 - 48.4	48.4 - 51.8	51.8 - 61.3	61.3 - 67.6	67.6 - 75.6	> 75.6
17 років	< 46.2	46.2 - 49.2	49.2 - 52.9	52.9 - 61.9	61.9 - 68.0	68.0 - 76.0	> 76.0

ТАБЛИЦЯ НОРМ ВАГИ ХЛОПЦІВ

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
3 роки	< 12.1	12.1 - 12.8	12.8 - 13.8	13.8 - 16.0	16.0 - 16.9	16.9 - 17.7	> 17.7
3.5 роки	< 12.7	12.7 - 13.5	13.5 - 14.3	14.3 - 16.8	16.8 - 17.9	17.9 - 18.8	> 18.8
4 роки	< 13.4	13.4 - 14.2	14.2 - 15.1	15.1 - 17.8	17.8 - 19.4	19.4 - 20.3	> 20.3
4.5 роки	< 14.0	14.0 - 14.9	14.9 - 15.9	15.9 - 18.8	18.8 - 20.3	20.3 - 21.6	> 21.6
5 років	< 14.8	14.8 - 15.7	15.7 - 16.8	16.8 - 20.0	20.0 - 21.7	21.7 - 23.4	> 23.4
5.5 років	< 15.5	15.5 - 16.6	16.6 - 17.7	17.7 - 21.3	21.3 - 23.2	23.2 - 24.9	> 24.9
6 років	< 16.3	16.3 - 17.5	17.5 - 18.8	18.8 - 22.6	22.6 - 24.7	24.7 - 26.7	> 26.7
6.5 років	< 17.2	17.2 - 18.6	18.6 - 19.9	19.9 - 23.9	23.9 - 26.3	26.3 - 28.8	> 28.8
7 років	< 18.0	18.0 - 19.5	19.5 - 21.0	21.0 - 25.4	25.4 - 28.0	28.0 - 30.8	> 30.8
8 років	< 20.0	20.0 - 21.5	21.5 - 23.3	23.3 - 28.3	28.3 - 31.4	31.4 - 35.5	> 35.5
9 років	< 21.9	21.9 - 23.5	23.5 - 25.6	25.6 - 31.5	31.5 - 35.1	35.1 - 39.1	> 39.1
10 років	< 23.9	23.9 - 25.6	25.6 - 28.2	28.2 - 35.1	35.1 - 39.7	39.7 - 44.7	> 44.7
11 років	< 26.0	26.0 - 28.0	28.0 - 31.0	31.0 - 39.9	39.9 - 44.9	44.9 - 51.5	> 51.5
12 років	< 28.2	28.2 - 30.7	30.7 - 34.4	34.4 - 45.1	45.1 - 50.6	50.6 - 58.7	> 58.7
13 років	< 30.9	30.9 - 33.8	33.8 - 38.0	38.0 - 50.6	50.6 - 56.8	56.8 - 66.0	> 66.0
14 років	< 34.3	34.3 - 38.0	38.0 - 42.8	42.8 - 56.6	56.6 - 63.4	63.4 - 73.2	> 73.2
15 років	< 38.7	38.7 - 43.0	43.0 - 48.3	48.3 - 62.8	62.8 - 70.0	70.0 - 80.1	> 80.1
16 років	< 44.0	44.0 - 48.3	48.3 - 54.0	54.0 - 69.6	69.6 - 76.5	76.5 - 84.7	> 84.7
17 років	< 49.3	49.3 - 54.6	54.6 - 59.8	59.8 - 74.0	74.0 - 80.1	80.1 - 87.8	> 87.8

Додаток 2

ІНДИКАТИВНІ ТАБЛИЦІ НАЯВНОСТІ ЖОРСТОКОГО ПОВЕДІННЯ

Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

1. Перший містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;
2. В другому стовпчику подається спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє **спостереження** за дитиною, станом її житла, родичами; **бесіда** з дитиною, **опитування** родичів, сусідів – додатково висвітлені в методичному посібнику.
3. В третьому стовпчику цієї таблиці фахівець власноруч робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (чорнилом або шариковою ручкою).
4. Четвертий стовпчик слугує для різного роду приміток та нотаток. Нотатки також робляться чорнилом або шариковою ручкою.

Індикативна таблиця 1

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Брак ваги	Спостереження		<i>Див. посібник</i>
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти	Бесіда		
Неадекватні відповіді на запитання	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна дитини, зокрема іграшок	Бесіда		
Відмова батьків опікуватись дитиною	Спостереження, опитування		
Примус малолітньої дитини до праці	Спостереження, опитування		
Ігнорування задоволення життєво важливих потреб дитини	Спостереження, опитування		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		

Індикативна таблиця 2

Непрямі ознаки насильства щодо дітей

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, ший, та ін.	Спостереження, бесіда		<i>Див. посібник</i>
Зачіску зроблено в домашніх умовах непідходящим інструментом (волосся обрізане нерівно, «сороче гніздо» на голові)	Спостереження		
Незвичний одяг (шарф удома, рукавички тощо)	Спостереження		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини, чи когось з її членів	Спостереження		
Одяг, що не відповідає віку дитини (надто малий або завеликий)	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		
Відсутність одягу, що відповідає погодним умовам	Спостереження		
Алкогольне сп'яніння батьків	Спостереження		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає дитина або опікуни дитини	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Надто висока відповідальність дитини	Бесіда		
Зухвала, в т.ч. агресивна та/або сексуалізована, поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		
Дитина надмірно мовчазна, скована	Спостереження, бесіда		
Дитина апатична, не проявляє жодних емоційних реакцій з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Сонливість у незвичний час або постійне безсоння у дитини	Бесіда, опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Батьки не можуть пояснити стан дитини	Опитування		

Індикативна таблиця 3

Ознаки насильства, що виявляються завдяки опитуванню родичів, сусідів

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Родичі не можуть пояснити стан дитини	Опитування		Див. посібник
Батьки не можуть сказати, чим хворіє дитина, як вона лікується тощо	Опитування		
Родичі відмовляються показувати дитину будь-кому, намагаються не випустити її з житла, обмежують її контакти з оточенням	Опитування		
Сусіди свідчать про схильності дитини до асоціальної поведінки	Опитування		
Існують свідчення про сексуалізовану поведінку та/або сексуальну нерозбірливість дитини	Опитування		
Схильність до знущання над тваринами	Опитування, спостереження		
Сусіди та родичі прямо виказують свою стурбованість стосовно ситуації в сім'ї	Опитування		
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення суспільного спокою	Опитування		
Невідповідні віку сексуальні пізнання дитини	Опитування, бесіда		
Схильність до сексуалізованих виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Часте безсоння в дитини	Опитування		
Суїцидальні погрози чи спроби суїциду	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Опитування		
Сусіди свідчать про жебракування дитини	Опитування		
Існують відомості про примушування чи втягнення дитини до заняття проституцією	Опитування		
Сусіди твердять про примус дитини до непосильної праці	Опитування		
Сусіди кажуть, що дитина не відвідує школу	Опитування		
Існують відомості, що дитина постійно перебуває на вулиці, біля під'їзду, не йде до хати	Опитування		

Індикативна таблиця 4

Ознаки насильства щодо дітей, що виявляються при повторному опитуванні

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Зсуви й переломи кісток, крововиливи, особливо поряд з частково залікованими травмами	Спостереження		Див. посібник
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо різні за часом появи	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та/або походженням (наприклад, від цигарки або розпаленого посуду)	Спостереження		
Хронічна відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Невідповідне медичне забезпечення потреб дитини	Спостереження, опитування		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами, що з'явився після останнього візиту інспектора	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна дитини, зокрема іграшок	Бесіда		
Байдуже ставлення батьків до власної дитини	Спостереження, опитування		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає дитина або опікуни дитини	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги, незважаючи на рекомендації під час останнього візиту лікаря чи інспектора	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Різка та незрозуміла зміна ставлення до дільничного інспектора з боку дитини	Спостереження, бесіда		
Алкогольне чи токсичне сп'яніння дитини	Спостереження		

Додаток 3

Малюнок, що допомагає дитині розрізняти правду та обман.

Загальною метою Проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні» є розбудова спроможності органів державної влади зміцнювати та утверджувати права дітей, розробляти послуги і механізми, дружні до дітей, а також сприяти підвищенню обізнаності громадськості про насильство над дітьми. Проект реалізується за фінансової підтримки Уряду Норвегії.

Одним із ключових завдань Проекту є зміна підходів до практики проведення опитування дітей, що стали жертвами та/або свідками насильства, а також вчинили насильство, відповідно до Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) та Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. З цією метою було розроблено спеціальну програму тренінгів для працівників правоохоронних органів, соціальної сфери та системи освіти. Результатом тренінгів стала підготовка 19 українських тренерів, які провели 100 тренінгів у всіх регіонах України для більш як двох тисяч учасників.

Ці «Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство» розроблені за результатами зазначених тренінгів, враховуючи потреби та запити їх учасників. Методичні рекомендації підготовлено у співробітництві з Всеукраїнською благодійною організацією «Українським фондом "Благополуччя дітей"» та Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна».

Рада Європи, членами якої є 47 держав, охоплює майже весь Європейський континент. Організація прагне розвивати спільні демократичні та правові принципи, засновані на Європейській конвенції з прав людини та інших відповідних документах щодо захисту прав особистості. З часу свого заснування у 1949 році, одразу після закінчення Другої світової війни, Рада Європи символізує примирення.